

УДБАР МАРКОВИЋ У БЕОГ

540

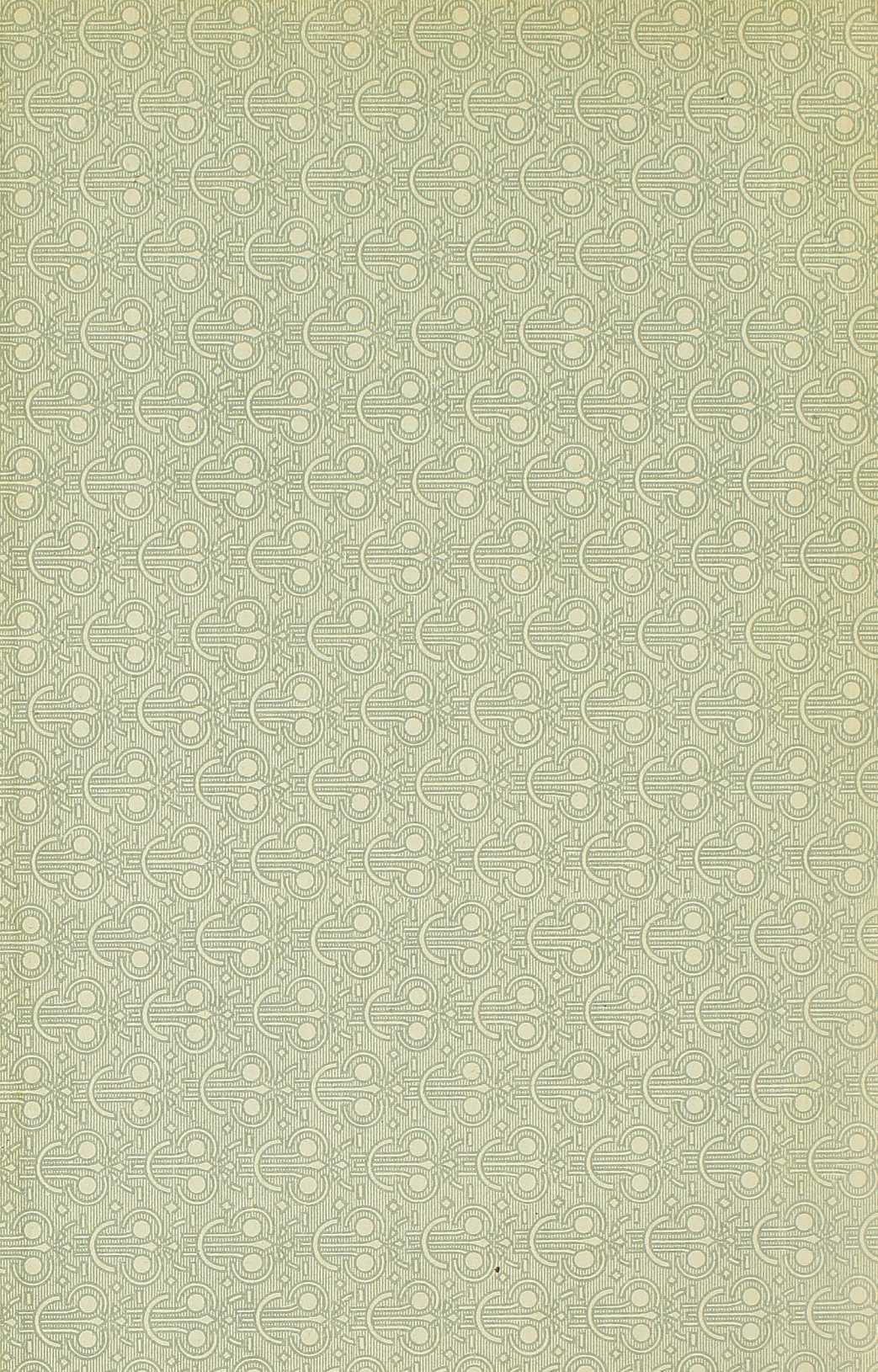
1002983

COBISS

ГРАЏА ЗА ИСТОРИЈУ

УСТАНКА И РАТОВА 1875-1878 ГОДИНЕ

ГРАЂА ЗА ИСТОРИЈУ

УСТАНКА И РАТОВА 1875.—1878. ГОДИНЕ

СТРАНИ ИЗВОРИ

ПРИКУПИО

ИВАН С. ПАВЛОВИЋ

ПОТПУКОВНИК

(ПРЕШТАМПАНО ИЗ РАТНИКА)

БЕОГРАД

НОВА ШТАМПАРИЈА „ДАВИДОВИЋ“, ДЕЧАНСКА УЛ. БР. 14.

1911.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

К И Б 2983

I.

Koetschet Josef Med. Univ. Dr. **Aus Bosniens letzter Türkenzeit.** Hinterlassene Aufzeichnungen. Veröffentlicht von Jur. Dr. George Grassl. Mit Dr. J. Koetschet Bildnis. Wien und Leipzig 1905.¹

Ово интересантно дело има нарочиту важност, јер је у њему турска владавина у Босни и Херцеговини верно оцртана. Писац је провео дуги низ година у Босни и Херцеговини и био је врло добро упознат са тамошњим приликама. Д-р Јосиф Кечет дошао је у Сарајево 1864. године, где је и умро 1898.

Ступивши као лекар у отоманску службу био је најпре у Скадру, где се упознао са Емин-пашом. После кратког времена премештен је код туниских трупа на кавкаско ратиште. На томе положају имао је прилике да упозна и проучи Сердар Екрем Омер-пашу, који онда бејаше на врхунцу своје славе. Овоме се толико допао, да га је по свршетку рата узео за свога личног лекара и секретара, на ком је положају остао пуних шест година. Живот овога паше д-р Кечет је доцније описао у књизи *Erinnerungen aus dem Leben Serdar Omer-Pascha*. Sarajevo 1885.

За свога дугог бављења у Сарајеву био је варошки и полицијски лекар, али у исто доба с прекидом заузимао је

¹ Три ова прилошка одељак су из већег дела: „Грађа за историју устанка у Херцеговини и Босни и српско-турских ратова 1875.—1878. године. Преглед српске и стране литературе.“ У овоме одељку, пред разматрања догађаја из српско-турског рата 1876. године, читалац ће наћи интересантних података и са војно-политичког гледишта и описа догађаја из доба устанка, ратова од 1875.—1878. године и окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске.

видно место вилајетског секретара, те је тако дошао у додир са ондашњим политичким догађајима. Он је остао верни саветодавац валији и онда када више није био на овом положају.

Колико је д-р Кечет био на гласу у балканским земљама, види се по томе, што га је не само кнез Никола хтео узети код себе у службу, већ му је 1879. године и бугарска влада чинила сјајне понуде. Он је увек тежио да остане у Сарајеву, па је и отоманској влади одбио понуду, да се прими за ђенералног консула у Дубровнику, као и 1876. године када му је било у изгледу место отоманског консула у Загребу.

Манускрипт, који је д-р Кечет по смрти оставио, датиран је 5. новембра 1890. У њему се износи судбина Босне и Херцеговине „од године 1863. до окупације.“

Из ових је заоставштина издавач Г. Грасл у овоме делу изнео два одељка :

1. Устанак у Херцеговини 1875.—1876. и

2. Престанак отоманске владавине у Босни и Херцеговини и окупација 1877.—1878. године.

Како је д-р Кечет био у прилици да посматра догађаје из непосредне близине, и да у више прилика и сâм у њима узме учешћа, то су његова опажања: оцена отоманских војних и цивилних великодостојника у бурном времену 1875.—1878. године, излагање одношаја турске управе према устаницима и страним консулима, као и његови краћи подаци о неким борбама између отоманске војске, устаника и Црногораца — драгоцен грађа за студију устанка у Херцеговини и Босни 1875—1876. године као и извршења окупације.

Почетком маја 1874. године дотадањи генерални гувернер Босне Мехмед Акиф-паша наименован је за председника државног савета у Цариграду, а за валију постављен је мушир (фелдмаршал) Ибрахим Дервиш-паша.

Дервиш-паша — по д-р Кечету — стараше се само да, помоћу лиферација за војску и свима могућним наметима, стече велико имање, које му је дало прилике да готово до смрти (јануара 1897. године) игра знатну улогу у Цариграду.

У зиму 1874.—1875. године показаше се први симптоми опасног стања, кад око двадесет хришћанских породица кметовских из околине Невесиња пребегоше у Црну Гору. Дервиш-паша није никакви пажњу на ово обраћао, и тек кад

је кнез Никола, преко графа Игњатијева, код Порте за овај случај учинио представку, и предложио слободан повратак бегунаца, валија је одговорио великом везиру, да се ово исељавање има приписати искључиво рођењу руских и црногорских агената.

У то доба д-р Кечет је познао Осман-пашу, доцнијег јунака са Плевне, који је тада био у Сарајеву командант дивизије и председник војног савета. Осман-паша је својим исправним држањем, часношћу и правичношћу брзо задобио опште поштовање. Приликом лицитација за војне лиферације, он је отворено протествовао против утицаја Дервиш-паше и изјавио: да такве уговоре на штету државне благајне неће никад потписати. У исто време храбри генерал телеграфски поднесе тужбу министарству војном против Дервиш-паше, захтевајући премештај, пошто му није било могућно под овим служити. Заиста, он је ускоро одавде и премештен.

Крајем јула 1875. године устанички покрет у Херцеговини узе врло озбиљан вид. Све хришћанско становништво из околине Невесиња бејаше наоружано и у планине одбегло, са чијих су врхова гореле велике ватре на узбуну. У овој невољи мостарски мутесариф посла једну мирољубиву комисију у Габелу. На челу њеном био бускуп фра Анђео Краљевић. Сав је овај труд остао без успеха, чему је великим делом крива и та околност, што су мостарски мустомани опљачкали и у прах и пепео претворили сеоце Дрешковић код Метковића, а то је устанак понова подстакло.

Већ почетком августа 1875. године стигоше у Мостар делегирани консули и то Холмес од стране Велике Британије, барон Лихтенберг као представник немачке царевине, Јастребов за Русију, генерални консул Васић за Аустро-Угарску, Дозон за Француску и Дурандо за Италију. Барон Лихтенберг и Јастребов били су познати као отворени словенски пријатељи, Дозон и Дурандо нагињаху у тајности српским тежњама, Васић се држаше неутрално, а једини је туркофил био Холмес. Одмах по доласку консули се корпоративно упутише Лукавици у логор устанички, али сви покушаји за посредовање у доброј намери разбише се о одлучност, са којом се устаници позиваху на своје погажено

право од старина, ма да не могаху формулисати ни један једини јасни захтев.

Међутим у Мостару бејаше и отомански комесар Сервер-паша, са читавим штабом младих дипломата из министарства иностраних дела. Ту је било Турака, Грка и Јермена.

Хвалисави Дервиш-паша бејаше се упутио у Херцеговину снабдевен тајним ратним плавом. Али већ после неколико дана стиже телеграфска вест о његовој смени и наименовању мушира Ахмед Хамди-паше на његово место.

Наименовање Ахмед Хамди-паше за цивилног и војног гувернера Босне била је нова грешка Портине. Ја сам — вели д-р Кечет — новог валију познавао из раније кад је био дивизијар у Сарајеву. Из основа ваљан војник, али без више спреме, он одиста бејаше добар бригадир, али за тежак задатак угушивања устанка и савлађивање деликатних политичких ствари био је потпуно недорастао.

Са Ахмет Хамди-пашом дођоше и прве трупе из Цариграда преко Клека, тако да је у половини октобра у Херцеговини било сакупљено 30 батаљона или од прилике 16.000 пешака.

Међутим устанак се бејаше распростро по свој источној и јужној Херцеговини и вођаху се кржаве борбе, нарочито напади на профијантске колоне између Билећа и Требиња и око манастира Дужи. Овде се састадоше добровљци из свију земаља: Срби као Грујић из Београда и Петровић пређашњи аустријски поручник из Митровице, Руси као Монтверде, Талијани у црвеним кошуљама и многи други, међу којима се нарочито одликоваше Мићо Љубибратић некадашњи дунавција а доцније ађутант устаничком војводи Луки Вукаловићу.

Турске трупе, после кржаве борбе, узеше манастир Дужи и спалише га а устаници се склонили у Дубровник. У исто доба пребеже и све остало хришћанско становништво: људи, жене и деца са својом покретном имаовином у Слано и Дубровник, где их примише на издржавање, тако да је цео предео Требишњице, од Требиња до Равног, представљао жалосну пустињу.

И у северо-западној Босни српско хрватски агитациони комитети нису остали скрштених руку, тада готово целокупно хришћанско становништво дуж Уне од Костајнице до Би-

хаћа, нагрну у дивље бегство преко границе. Бегунци под предвођењем хрватских или српских вођа образоваху мале чете, које упадаху у Босну час овде, час онде, али понајвећма бежаху сузбијене. Вође ових чета били су: П. Карађорђевић, Мирослав Хубмајер из Љубљане, Голуб Бабић, Петар Узелац и други.

Мушир Ахмед Хамди-паша стајао је недељама неактиван, док се под притиском догађаја не реши да организује експедицију са задатком да ослободи опсаде турске трупе које су у Горожду затворене биле. Дивизијару Шефкет-паши, једном правом цариградском салонском официру, паде у део да ову опасну експедицију изведе. Дервиш-паша Ченгић, који управо борављаше у својој кули у Липнику, молио је отоманске ђенерале да му помогну, нудећи им да са мусломанима из Гацког предузме претходничку и предграђарску службу, али Шефкет-паша ово охоло одби. Колону, од прилике 6000 људи јаку, нападоше устаници, који са свију страна пристизаху, код Муратовице (југо-источно од Гацког), на истом месту, где је Дервиш-бег Ченгић, у години 1861. са својим башибозуцима дао храброг отпора. Отвори се очајна борба, која је трајала дуже у ноћ, и Шефкет-паша био је принуђен да са остатком једног дела профијантске колоне, жртвујући две анадолске чете, предузме повлачење у Гацко. Ова прва знатна победа устаника над регуларним трупама одјекнула је у словенском свету и изазвала изванредну радост. Свакојако, морало је код Високе Порте поверење у Ахмет Хамди-пашу бити јако поколебано услед пораза Шефкет-паше, јер ускоро после тога, телеграфска жица донесе вест о наименовању Реуф-паше за валију, који већ после неколико дана поштом стиже из Румелије у Сарајево.

Реуф-паша, син витешког мушира Черкеза Абди-паше, Кечету је био лично познат још из Скадра, где га је затекао 1862. године. Европски образован, частан, строг али ипак пријатан, он одиста бејаше дорастао за тежак положај босанског валије. Једина је бојазан била да ли ће због свог слабог здравља моћи одолети дужим напорима у Херцеговини. Кад је приспео у Сарајево, позвао ме је једне ноћи — вели д-р Кечет — и у разговору, који је три часа трајао, претресасмо стање у коме се земља налази, и сложисмо се да је врло очајно.

Са променом цивилног и војног гувернера Босне у исто доба у Цариграду су извршене знатне измене. Руски пријатељ Махмуд-паша дигнут је из заборава и постављен за великог везира, док је Рашид-паша, по други пут, заузео портфељ министра иностраних дела.

Реуф паша похита у Гацко да би сироте војнике охрабрио. У Горажду узе прегладнели батаљон и, како је већ зимом почела, повуче га са својим трупима од Билећа у Требиње. Устаници га у томе нису узнемиравали.

У то доба појави се и идеја, да се Херцеговина подели на два округа: мостарски и гатачки (са Билећем и Требињем). Управу би над другим примио хришћанин. Константин-Ефендија, у положају паше, бејаше постаљен за шефа овог новог округа, и он дође са читавим штабом младих чиновника, међу којима се налажаху и понеки хришћани, са којима заузео места и окуша срећу замашним прокламацијама и наредбама. Само што би пре пола године ово још и одговарало ситуацији, међутим сада је било сувише доцкан, јер целокупно становништво, коме добротинства нове хришћанске управе бејашу намењена, налазаше се оружаном у Бањанима или у близини Црне Горе.

Преко своје воље и очекивања, морао сам ускоро — вели д-р Кечет — да лично узмем удела у догађајима у Херцеговини У половини децембра 1875. позва ме доцкан у ноћ Ибрахим-бег, заступник валије, и ту сазнадох, да је из министарства дошла депеша, којом се позивам, да на захтев Реуф-паше неодложно отидем к њему у логор. Једном депешом Реуф-паша налагаше Ибрахим-бегу, да на сваки начин издејствује мој пристанак и да ме у Требињу очекују. Наваливање Ибрахим-бега, као и лични обзири које сам имао према Реуф паши, одлучише да се одазовем овом позиву.

Увече 21. децембра 1875. год. д-р Кечет је стигао у Требиње, где га је Реуф-паша срдачно примио. Он изгледаше врло уморан, његови стари плућни болови погоршани су због предузиматих покрета у Горажду по дубоком снегу, па ипак је био у стању, да са 20 батаљона изведе експедицију кроз кланац Дуге ради обезбеђења неминуовно потребног профијантирања Никшића. После вечере разговарасмо заједно са Константин-пашом о ондашњем стању. Слика

је била проста: целокупно становништво српске народности у граничном пределу од Суторине до Метковића бејаше пребегло у Дубровник и Слано, а оно из околине Невесиња, Гацког, Билећа, Љубиња и делом из Стоца у Црну Гору; племена Крушевица, Зупци, Бањани и Пива бејашу заједно са устаницима. Под оваквим приликама, са целокупном војном снагом, не могаше се ништа друго чинити до сузбијати сваки упад дрских чета. Да се вребају устаници око Бањана и даље до црногорске границе, било би ризично, не толико због земљишних тешкоћа, колико због опасности од могућне црногорске интервенције. До тада бејаше у редовима устаника само по који Црногорац; сам пак војвода Пеко Павловић, један од вођа устаничких чета, вребао је само згодну прилику да са својим четама упадне у Херцеговину. При том је још зима била врло оштра, недостајаше склоништа, тако исто новаца и кредита, а профитант је био и сувише мршав. К свему томе још јавно мњење у Европи симпатисало је устаницима.

Присуство царских комесара у Мостару било је сасвим бескорисно, и ми дођосмо до закључка, да се мир може одржати једино преко кнеза Црне Горе.

Тако би закључено, да се састави опширан извештај великом везиру у смислу нашег схватања и у исто доба да се учини предлог за ступање у споразум са кнезом Николом. Константин-паша требао је да извештај лично у Цариград однесе и да умоли да се приме наши предлози. 23. децембра 1875. године д-р Кечет се опростио са Реуф-пашом и упутио се у Дубровник са Константин-пашом, одакле овај одмах настави пут лађом. Д-р Кечет је у Дубровнику очекивао исход експедиције на Никшић и Портин одговор на поминути предлог.

Реуф паша бејаше се вратио из Никшића. Устаници му нису пречили пролаз кроз кланац Дуге, до душе на миг кнеза Николе, као што ми је то сам доцније потврдио. У Мостару је депешом изненада смењен Реуф-паша. На његово место за армијског команданта дође мушир Ахмед Муктар-паша, међутим је у исто доба цивилна управа Босне одвојена од оне у Херцеговини. Д-р Кечет је био врло изненађен овом неочекиваном променом и пожури Реуф-паши са молбом, да га разреши од даљих послова. Паша ме је

замолио — вели Кечет — да у Дубровнику сачекам, мога личног пријатеља ново наменованог валију Херцеговине Али-пашу, а у исто доба телеграфисао ми је и Констант-паша из Цариграда, да ме Али-паша жели при скором свом доласку видети у Клеку, те се морадох одазвати, и ако не радо, жељи свога старог пријатеља.

Уверен сам био, да мирољубиви предлози Реуф-паше нису добро примљени, или да их је ратна партија у министарству одбацила; јер наменовање Муктар-паше на овај положај доказиваше ни више ни мање, већ да је Висока Порта закључила била, да устанак оружјем угуши, макар се оваквим радом изазвао и рат са Црном Гором. Кратко време потом, приспе Муктар-паша са Крита у Клек, а међутим Реуф-паша са царским комесаром Сервер-пашом отпутова истом лађом.

Д-р Кечет је позвавао Муктар-пашу, још 1861. године, када је овај, као ђенералштабни капетан, био у свити Сердар Екрем Омер-паше. Доцније он бејаше учитељ царских принчева, што је био повод лажним гласовима, да је Муктар син султана Абдул Азиса. Године 1868. био је у Шиви као потпуковник у пограничној комисији за регулисање црногорске границе. Ускоро затим добио је ђенералски чин и послат противу устаника у Јемен, што га је уздигло на степен мушира са великом војничком славом.

30. јануара 1876. године д-р Кечет се из Котора, а на коњу кога му је кнез послао, упути на Цетиње, где је увече стигао и сутра дан био примљен у аудијенцију. После љубазног пријема водио се подужи разговор. Кнез говораше: да се годинама трудио да му Турска буде пријатељски сусед и прави пријатељ. За устанак у Херцеговини до њега нема никакве кривице, као што се већ из тога види, што је он, прошле јесени, из Невесиња у Црну Гору пребегле кметове, повратио у њихов завичај. Али ове јесени он не имађаше појма о томе да ће исти људи скочити на оружје, јер је Црна Гора о устанку потпуно била изненађена. А што се тиче прелаза херцеговачких бегунаца на црногорско земљиште, он је могао томе у толико мање противстајати, пошто и Аустро-Угарска није суседној раји укратила прибежиште и заштиту. Исто тако њему се не може чинити никакав приговор, што су многи Црногорци појачали редове устаника,

јер свакако, султан није могао очекивати, да Црногорци борбу за слободу своје херцеговачке браће равнодушно посматрају, као ни то, да сâм кнез за Турску врши заштијску службу. Он, у циљу устанка у Херцеговини, нити је што сновао, нити га је игде потпиривао, али не би одговарао својој кнежевској дужности ако се не би старао, да из овога стања извуче користи по своју земљу. На питање кнежево, да ли сам ја собом донео одређене инструкције, да би са њим расправио даље држање Црне Горе, ја морадох — вели д-р Кечет — у мучној збуњености одрицати; ипак продужих, да је намера моје појаве на Цетињу, да умолим кнеза за помирљива предузећа према Турској. Кнез даље продужи: да још има одрешене руке према устанку, и пре неколико недеља он је велику наду полагао на Реуф-пашу, човека ритерског карактера, као што бејаше и његов опште поштовани родитељ Абди-паша. Он је на то рачунао, да с њиме регулише сва отворена питања, тако, да се задовоље и султанови интереси као и сопствени. На овакој основи, дао је миг и Пеки Павловићу, да Реуф-паши у покрету к Никшићу никакве тешкоће не причињава. Али сада стање је постало сасвим друкчије, јер ја сумњам — говораше кнез — да је Муктар-паша истим гледиштима одушевљен. На ово је д-р Кечет одговорио кнезу, да Муктар паша управља само војним операцијама, међутим је само и искључиво Али-паши поверено управљање политичким стварима и његова је истинска жеља, да опет у Херцеговини види учвршћен мир и ред, у чему он верује да може рачунати на моћну потпору Ваше Светлости. На то кнез смешећи се упита, да ли смо ми тако јако уверени, да је устанак потпуно у његовим рукама и да само у његовој моћи стоји, да се мир опет успостави? Ако би Турској тако знатну услугу учинио, продужи он сада озбиљно, то не би могао ово бадава учинити, већ би морао предложити одговарајуће компензације, да не би са својим сопственим народом дошао у опасан конфликт. Он би радије желео и мање компензације мирним путем, него велике алпехе по цену људских живота. Оно што је раније од султана захтевао, то још и сада тражи, уверен, да достојанству султана не би била учињена никаква штета. Његове су ове четири жеље:

1. Признање суверенитета од стране Порте, али без објаве свечаним ферманом за ову прилику ;

2. Уступање малог пристаништа Спича, како кнез, кад путује у иностранство, не би био принуђен да ступа на аустријско земљиште ;

3. Слободна пловидба Црногораца по целој Бојани под црногорском заставом и

4. Уступање једног дела десне обале Мораче изнад Подгорице, тј. од Малог до Великог Брда, евентуално и мале тврђаве Спужа.

Уступање Никшића није додиривао, ма да овај предео Турску више новаца и крви кошта, него што вреди. Кнез би султану био обавезан особитом захвалношћу, кад би му могао одобрити накнаду за јако порасле трошкове око издржавања сиромашних херцеговачких бегунаца. Ако би ови предлози били примљени, он би могао јемчити, да ће се сви херцеговачки бегунци вратити у своју отаџбину, са претпоставком, да буде објављена општа амнестија и да пред целом Европом обећане реформе једном ступе у дело.

Дубоко тронут захвалио је д-р Кечет кнезу на његовим племенитим гледиштима, обећавајући му, да ће се трудити да његове предлоге код Порте потпомогне.

Док је д-р Кечет био на Цетињу, Турци су имали једну победу над устаницима. Муктар-паша бејаше се са батаљонима, који му стајаху на расположењу, и артилеријом упутио из Требиња и код брда Властице испод блокхауза Дријено напао је устанике, који ту логороваху, и артилеријом нагнао их је у бегство. Цариград је одмах известио о великој победи, којом се може очекивати угушење устанка. Још је телеграфисао, да се сада враћа у Мостар и да ту очекује покоренење устаничких вођа. При повратку у Мостар — вели д-р Кечет — најбох овог победиоца надугог више него икад до тада. Њему, наравно, никако и не паде на памет да ме упита какве новости собом носим са Цетиња.

Али-паша је телеграфским путем поднео Порти извод д-р Кечетових извештаја, а одмах је послат и опширан писмени извештај ових преговора са кнезом Николом.

2. фебруара 1876. године предат је Порти меморандум грофа Андрашија. У њему се поред осталог нарочито препоручују две „реформе“:

1. Употреба целокупних прихода из Босне, искључиво за ову провинцију. Овај је захтев био потпуно беспредметан, пошто од 1873. године, са изузетком царине, ни један грош из Босне није отишао у Цариград, тако да је врло тешко ишло са издржавањем небосанских трупа и румелиских војних грађевина;

2. Распростирање аутономне општинске управе на целу Босну.

Пошто је више од недељу дана протекло, а не дође одговор на предлоге кнеза Николе, обрати се Али-паша миинистарству иностраних дела за решење, али и после тога прођоше више дана, а очекивана одлука не дође. Најпосле стиже и одговор. Порта се била обвезала, да изврши предлоге садржане у меморандуму графа Андрашија, и у томе смислу одмах наименова два комесара за Босну и Херцеговину, којима је била дужност да надгледају извођење предложених реформа.

Као што је кнез предсказао и као што сам и сам слутио, Порта је одбила једино могуће предлоге за повраћај мира и реда.

Крајем фебруара 1876. године настало је затишје у војним операцијама.

У даљем излагању д-р Кечет износи рад отоманске врховне управе у то доба, описујући и своје бављење у Цариграду у другој половини марта 1876. године, представку, коју је односно стања у Херцеговини изнео великом везиру, разговоре са другим отоманским великодостојницима и страним посланицима.

На састанку са својим старим пријатељем графом Игњатијевом, у претресању политичког стања, д-р Кечет је увидео, да је граф о његовим разговорима са кнезом Николом био тачно извештен па и убеђен, да би се Херцеговина трајно умирити могла, само кад би се примили овакви предлози. Велики везир Махмуд-паша гајио је извесно исто убеђење, али се од првог свога пада не осећаше довољно јак, да такву политику води.

25. јуна 1876. године у Мостару је под председништвом Муктар-паше одржан ратни савет, коме су присуствовали Али-паша и неки мусломански прваци из Херцеговине. За време седнице, сасвим неочекивано, позват је д-р Кечет да

изнесе своје мишљење о црногорском ратном плану. Само на наваљивање мушпирово реших се — вели д-р Кечет — да изађем из моје уздржљивости. Он је казао да у Дубровнику кружи вест о намераваном сједињењу српских и црногорских трупа ради скривања будућих црногорских напада. Већ скупљање црногорских трупа код Убала (северо-источно од Билећа), између Грахова и Бањана, где се и кнез Никола очекује, утврђује, да Црногорци намеравају продирати преко Стоца и Невесиња к Мостару; док је сједињење са српским трупама и стога мало вероватно, што је марш од Убала према Фочи и Вишеграду само под највећим тешкоћама могућно извршити у најмању руку за 5—6 дана. На тај начин наш би се задатак састојао у томе, да целокупну снагу сакупимо код Гацког, одакле се може владати целом Херцеговином и Црногорце у бок напасти, а кнез Никола не би се усудио, да нашим трупама у равници Гацког понуди битку. Премда присутни прваци пристадоше уз моје назоре, Муктар-паша, можда баш стога, закључи противно. Већ другог дана, он одведе 17 батаљона преко Невесиња и одавде преко планине у Фочу, да се, као што он мишљаше, између Црногораца и Срба постави у клин. У Гацком и Невесињу задржате су само слабе посаде.

1. јула 1876. године¹ Црна Гора објавила је Порти рат и 2. јула Срби пређоше на отоманско земљиште. Још истога дана спусти се кнез Никола са висока код Убала на челу својих 14.000 Црногораца и Херцеговаца у правцу на Корита и Церницу, да би се даље дохватио пута на висоравањ гатачки. Турски дивизијар Селим-паша поведе два батаљона на црногорски десни бок преко Фојнице (северо-западно од Гацког) да би се приближио к Невесињу, док они отвореним и згодним путем кроз Дабарско Поље продираху невестињском равницом. Селим-паша је са своја два батаљона врло вешто оперисао, и испало му је за руком да више Залом Хана заиђе и иза Невесиња заузме положај. Не знајући шта управо овде да предузме, он се, трећег или четвртог дана, спусти падином Подвележа у долину Неретве, да се нађе у заштити загроженој вароши Мостару.

Овде је све било у највећој узбуђености, која достиже

¹ Сви су датуми по новом календару.

панику, кад се сазнало да Црногорци опсађују Невесиње. Д-р Кечет пожури к Али-паши, да му скрене пажњу на то, да би Муктар-паша, ако би одмах натраг био позват, лако могао за три дана бити у Гацком и Црногорцима, који су се сувише били истакли, могао би пресећи одступницу, тако да би још лако било противничке трупе са две стране обухватити и уништити помоћу наоружаних мусломана из околине Мостара, Стоца, Габеле, Љубушког и Коњица. О овоме плану одмах је послата Муктар-паши у Чајниче шифрована депеша. Међутим Муктар-паша је и из Цариграда добио заповест, да се врати за заштиту Мостара и Невесиња и ми потом очекивасмо — вели д-р Кечет — да ће он продужити у смислу наших предлога. Али колико грдно бејаше наше разочарење и забуна, кад сазнадосмо, да се Муктар-паша са својим трупама упутио даљним путем преко Сарајева, који траје, при жаркој летњој припеци, пуних осам дана марша.

У логору кнеза Николе на Ублима налажаше се и потпуковник Густав Темел представник Аустро-Угарске у Црној Гори. Вероватно да је он, по налогу своје владе, кнезу, који је морао себи поставити за циљ освојење целе или бар источне Херцеговине, ставио вето противу продирања у долину Неретве. У ствари потпуковник Темел 2. јуна 1876. године спустио се журно преко Грахова на Рисан (северо-западно од Котора), и одавде лађом под пуном паром у Трст, потом даље засебним возом отпутова у Беч. Овде је он остао само 12 часова, а затим, без прекида пута, врати се натраг и после од прилике једне недеље дана, опет је био у логору кнеза Николе код Невесиња. За мене је било јасно, да је потпуковник Темел собом донео нарочите инструкције, да кнезу Николи објави, да се у Бечу продирање његових трупа до Неретве не може трпети.

Ускоро бејаше стигао у Мостар Муктар-паша са својим од умора јако клонулим батаљонима.

После одмора од једнога дана Муктар-паша крену од Мостара к Невесињу. На десном обронку Бишине више Благаја (југоисточно од Мостара) бејаше Станко Радонић у црногорској заштитници са 2000 људи од прилике. После борбе, са незнатним губицима на обе стране, Црногорци одступише.

Неколико дана после борбе код Бишине, наш ђенерални консул из Дубровника — вели д-р Кечет — послао нам је

овакав билетен о победи Црногораца : „Црногорци задобише велику победу код Врбице, (североисточно од Билећа), турска је војска разбијена, оставивши више хиљада мртвих; Муктар-паша је побегао у Билећ. Селим-паша и небројено официра изгибоше. Осман-паша је допао роштва.“ Неизмерна радост целог словенског света сасвим је оправдана, јер слична победа Турака у црногорским анализима није позната. То не бејаше обичан препад, већ правилна битка на отвореном пољу. Недајући својим премореним трупима одмора, Муктар-паша је напао противника, који је био на висовима више Планае (северо-западно од Билећа) са целом својом снагом тако, да и није никако вршио ни најслабије рекогносцирање, ма да је то он неистинито изнео. У овом тешком, клисурама испресецаном земљишту послао је он једну колону под командом дивизијара Селим-паше, другу под неспособним бригадиром Осман-пашом, а сам је управљао центром са мостарским башибозудима. Борба бејаше огорчена. Селим и Осман-паша ускоро изгубише везу један с другим и бејашу опкољени; у паничном страху растројени делови турских трупа тежише да се дочепају Билећа, и само се има приписати црногорском начину, да пре снажне офанзиве воде ужасну борбу у позадини, — што ова трагедија није завршена заузећем Билећа. Селим-паша, који би принуђен на предају, паде јуначком смрћу поред својих замуклих топова, док Осман-паша положи оружје и у триумфу га изведе пре кнеза Николу. Овај је пораз коштао Турке преко 2500 мртвих, међу овима око 60 официра.

Крајем августа 1876. године, напослетку опет се крену Муктар паша и покуша да изврши код Клобука (источно од Требиња) упад у Црну Гору у правцу Грахова, вероватно у намери, да између црногорске војске направи клин и олакша продирање Турака на Данилов град (северо-источно од Цетиња). Само што ова тактика остаде сасвим без успеха. Црногорци су добро знали, да ослабљене трупе Муктар-паше не могаху продирати преко Грахова, већ само настадоше незнатне борбе. Најпосле после пада Алексинца (северно од Ниша), на наваљивање великих сила, закључи се примирје са Србијом и Црном Гором, и дипломатска пера предузеше даљи рад.

Ускоро нови валија Назив-паша позва д-р Кечета, да

се неодложно врати у Сарајево и предузме посао у тамошњој болници. Почетком новембра он то и уради, пошто је десет месеци био у прилици да из непосредне близине и у свој потпуности увиди жалосну пропаст турског државног механизма.

Тако се д-р Кечет поврати у Сарајево, решен тврдо, да се више не прима политичких дужности.

Он је пажљиво посматрао последњу сцену драме, која се у Цариграду одиграваше: уређење турског парламента, у коме је требао да Босну заступа Јеврејин Јавер-ефендија Барух; појаву злогласне цариградске конференције, на којој стране силе гордим Турцима ставише нож под грло, итд. Али му није из вида измакло да Аустро-Угарска у Босни и Херцеговини почиње развијати већу живост, која показиваше, да је граф Андраши сматрао, да је дошло време за извођење његових планова на Балканском Полуострву. Премда је ратно министарство у Бечу, још од дуже година могло бити тачно извештено о топографским односима ових земаља, нарочито картографским радовима Густава Темела,¹ Јована Роскијевића² и Хајнриха Даублебског фон Стернек,³ ипак је у зиму 1876 године, на врло очевидан начин, придат ђенералштабни капетан Милинковић аустро-угарском ђенералном консулату у Сарајеву, као вице-консул. Капетан Милинковић понашаше се са пуно такта, чувајући се добро, да не би циљ свога аташирања издао ма и једном несмотреном речју; али ипак је свакоме било јасно, да је он само зато постављен, да прикупља информације које би могле бити од значаја за доцнију војну акцију. Концем априла 1878. године предузе капетан Милинковић пут за Вишеград, Пријепоље и Таслицу (Плевље), и неколико дана потом позваше ме у конак, где ми — вели д-р Кечет — предадоше валија Масхар-

¹ Писац дела: „Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst Türkisch-Kroatien, der Hercegovina und Rascien“ Wien 1867. A. Wenedikt.

² Види његове: „Studien über Bosnien und die Hercegovina.“ Leipzig und Wien 1868. A. Brockhaus.

³ Види његово дело: „Geographische Verhältnisse, Kommunikationen und das Reisen in Bosnien, der Hercegovina und Nord-Montenegro.“ Wien 1877. W. Braumüller.

паша и његов цивилни адлатус Констант-паша једну депешу коју је директор телеграфа послао на увиђај, у којој Милинковић на немачком језику извештава војну канцеларију у Бечу, да је хришћанско становништво одушевљено лојалним осећајима према Његовом Величанству. Масхар-паша, ма да је био врло љут, ипак је остао при моме савету, да о садржају депеше, коју сам превео на француски, извести Порту.

Зима 1876.—1877. године прође у безуспешним дипломатским преговорима.

У Босни априла 1877. године бејаше извршена промена валије. Неспособног а говорљивог Назиф-пашу заменио је Масхар-паша, коме је био придат као цивилни адлатус Констант-паша, који се већ у новембру 1876. године бејаше вратио из Херцеговине.

Масхар-паша последњи босански валија, у то доба осредње старости, бејаше право цариградско чедо, општроуман и као дугогодишњи чиновник у Серају био је добро савладао турско законодавство. Он је нерадо дошао у Сарајево, при томе је само површно познавао стање ове провинције и за њено становништво не имађаше никаквих симпатија.

У своме даљем излагању д-р Кечет вели, да његов задатак није описивање ратних догађаја, те се у ово није ни упуштао. Он је само у кратким цртама обележио важније тренутке из догађаја 1877. и 1878. године у Босни, у колико их је лично могао посматрати из Сарајева, где се за све то време налазио; описао је у главним потезима рад ондашњих првака хришћана и мухамеданаца у Сарајеву, Хаци Лојип покрет и његов рад, преговарања са ђенералом Филиповићем.

Кроз све догађаје пред окупацијом и за време ове јасно се уочава забуна, неодређеност и неодлучност врховне турске управе у Босни, што сведочи врло често мењање валија, команданта, као и осталих цивилних чиновника.

Борбе аустро-угарске војске у Сарајеву и заузеће његово, д-р Кечет је посматрао из своје куће и овако описује:

Спавао сам дубоким сном, кад 19. августа око 4 часа изјутра моја деца вичући и плачући уђоше к мени. Пушчани плотуни и потмула јака тонова пробудили су их. Ја скочих, отворих прозор и сада сам јасно чуо пушчане плотуне у правцу Пашиног Брда. Пошто сам ради сигурности своју децу склонио у кућу мојих пријатеља Деспића, ја се

пожурих к Петракију, са чије се куће кроз кровни прозор ширио добар изглед. На гребену, који се косо уздизаше више Кошева, спазих прве аустро-угарске трупе, од прилике два батаљона, који добро ватром дејствоваху према Бакији, а једна батерија, из једног малог удоља брда Грлића, гађаше старо утврђење градског платна, где устаници бежаху поставили два топа. Око 7 часова могао сам тачно видети, како Бошњаци свој положај у Бакији напустише у дивљем бегству, међутим Аустријанци лагано заузеше Пашино Брдо и преко Бакије продираху према утврђењу. Број устаника, на овоме месту по мојој оцени — вели д-р Кечет — није прелазило 550 до 600 људи, не рачунајући у тај број људе, који су из својих кућа, у горњем крају вароши, неуређеном ватром противника задржавали. Оно што се у доњој вароши, у близини војне болнице, догађаше, било је ван мога догледа; али једна граната, која удари у кућу, према месту одакле сам посматрао, показа ми, да је и доња варош била у артиљериској ватри. Југо-западно од вароши, више гробља шпанских Јевреја, стојаху од прилике 400 устаника, које је снажно тукла једна брдска батерија постављена код Ковачића. У 9 часова распрште се и ово одељење као преплашена дивљач, да би у горњем делу вароши на левој обали Миљачке нашло спаса. Брдска је батерија надирала уза стопце за њим, и ја тачно видех, како топове поставише. Прво зрно, које је преко наших глава летело к жутом бастioniу, паде у турско гробље, друго погоди малу капију поред бастiona, а треће само утврђење. Ускоро и овде настаде мир, два устаничка топа умукосе и ови се заклонише иза зида.

Ускоро затим, велики облак од дима у доњој вароши показивао је, да се овде развила упорна борба. Једино је мала између Али-пашине Ђуприје и војне болнице било место, где је нападач морао предузети јуриш. Становништво овога краја, највећим делом старе заптије, Арнаути и сиромашне занатлије, брањаху се храбро из бојазни да је од победоносних ђаура све у опасности; јер је овде, захваљујући агитацији фанатичног Јамаковића, било распростра тако веровање о својини становништва а нарочито о женама и девојкама. Ко није чуо о турским женама, како су са високих минарета као и из унутрашњости Али-пашине Мошеје

противничке трупе снажном ватром дочекивале и радије падаху од противничких зрна, него да се предаду омрзнутим ђаурима!

Поток Кошево и ђуприја на њему бејашу међа пожару.

Ускоро затим подиже се други велики облак дима у мали Будаковића у горњој вароши: велика кућа Дервиш-аге Халачевића и око десет других кућица бејашу претворене у пенео. Трупе непрестано напредоваху, ватра устаничка од четврт на четврт часа бејаше све слабија и око 11¹/₂ часова видесмо како кроз велику улицу прво одељење аустро угарских трупа лагано наступа. На свима прозорима бејашу у знак предаје истакнуте беле мараме. Најпосле око 1¹/₂ час по подне групу са Горице 101 топовски пуцањ, војна музика засвира царску химну — главни град Босне 19. августа 1878. године бејаше под окриљем двоглавог орла.

II.

Борба за независимост страждућих Славян Балканског Полуострова. Москва 1877.

Дело ово садржи осамнаест глава и прилог у коме су песме, написане поводом устанка 1875.—76. године.

У првој глави говори се о источном питању и европској дипломатији.

Почињући са устанком у Херцеговини 1862. год. под Луком Вукаловићем, писац је у овој глави укратко изнео догађаје у отоманској царевини у вези са дипломатским одношајима европских сила.

Друга глава износи историју Херцеговине.

Историја Херцеговине изнета је у кратком прегледу од досељења Срба на Балканско Полуострво до најновијег времена. После овог историјског прегледа, писац је пропратио географске одношаје Херцеговине са најважнијим статистичким подацима и њеном административном поделом.

Трећа глава разматра херцеговачки устанак и његове све вође.

Бележећи укратко узроке, који су изазвали устанак 1885. године, писац помиње упорне борбе у Зупцима 21. и

22. октобра, и опсаду Нившића, па опширно излаже знамениту битку код Муратовице 10. новембра 1875. године.

Тродневна борба Херцеговаца са Турцима код Муратовице од великог је значаја. Увече 10. новембра Лазар Сочича напао је на турски одред од десет хиљада људи и 24 топа и издржао је 11. неравни бој, кад му стигоше поткрепљења. 11. новембра, сједињене херцеговачке војводе кренуше своје војске на Турке. Борба се водила са променљивом срећом до позне вечери. Турци су се очајно бранили, и, ако су били у јаком бројном надмоћију и са много артилерије, не могаху одолети Херцеговцима, нити овладати висовима над њиховим положајима. Преко ноћ паше су држале савет да одступе јединим слободним путем на Гацко, испративши напред артилерију и возове. Неактивност Херцеговаца ноћу, по источњачком обичају, ишла је Турцима на руку, да своју намеру испуне.

За осигурање одступања Турци су оставили доста слабу заштитницу. Кад су Херцеговци приметили одступање Турака, нападоше и уништише заштитницу, али су паше већ далеко биле, а Херцеговци се не стараху да их гоне. Трофеји победе бежаху: 800 мртвих Турака, 280 заробљених, (Херцеговци их држаху у ропству два дана, па их пустише у слободу, не знајући шта да раде са њима), 20 товарних коња са сандуцима муниције и профијантом, 50 шатора, 300 пушака итд. Турци су собом одвели преко 600 лако раће њих. Губитци устаника бежаху: 50 мртвих и 75 рањених. Међу мртвима на разбојишту бежаху 6 официра и један војвода, храбри Вуле Хаџић.

Код обеју војсака показиваше се чудновато достојанство и недостаци. Уопште споро кретање Турака, паљба у ходу, недостатак енергије другог дана борбе, када су они пред собом имали једнога Сочичу, загашњено одступање кад су војводе сјединиле војске — те се показала немогућност доћи на Горанско — довели су Турке до краја погибије. Али правда захтева да се напомене, да очајна заштита трећег дана, распоред за крчење препона и решеност да се ноћу одступи, достојни су сваке хвале. На страни Херцеговаца не зна човек чему више да се диви: да ли беспримерном Сочичином прелазу висова, које окружаваху Гацко поље, његовој смелости, да са одредом не јачим од 1000 људи за-

пречава пут пет пута јачем непријатељу, или баснословном путу удаљених одреда или неустрашимом нападу турског положаја под топовском ватром! Снаге бејаху неједнаке: Турака је било више од 5000, а Херцеговаца је било тек по сједињењу око 4000; наоружање Турака бејаше несравњено боље; њихова артилерија спречаваше Херцеговцима да се Турцима приближе за удар хладним оружјем. Шта би тек било, да је у устаничком логору био ма и један човек, који је видео ратовање у Европи, па би их научио да искористе ноћ после битке, украђујући ноћни одмор; али ко би после трећег дана предвидео одступање паша и неопходно настојао, да се непријатељ гони? Међутим код Муратовице није било оваквих личности, јер су већина остали у Дубровнику и Новом, и тако пропустише случај да узму удела ових знаменитих дана устаничке борбе. Ово је била победа херцеговачке раје над њиховим угњетачима, победа једна од најважнијих у овоме устанку.

Црногорци бејаху распоредили четири батаљона са многом артилеријом на турску границу. Број турске војске, под командом Реуф-паше, одређене да ослободе тврђаву Горанско, достигаше 12.000 људи. У планини Муратовици сакупише се до 6000 устаника, и 4. децембра нападосе турску војску, која се враћаше из Горанског. Пеко Павловић разби, између Гацког и Билећа, три батаљона турских низама, који долажаху из Билећа. У исто доба била је битка код Гацког и Пиве. Устаници посекоше 350 турских глава; Турци имадосе 1000 људи мртвих и рањених и још су изгубили 850 овнова а 350 пушака. Устаници су имали губитака и то: 10 мртвих и 48 рањених. Лазар Сочица код Пиве а Зимонић код Гацког дочекаше остатак турске војске.

7. децембра Реуф-паша са 16 батаљона и 4 батерије ослободио је опсаде тврђаву Горанско и снабдео је са профијантом. Лазар Сочица заузео је заседу близу Пиве, Зимонић близу Гацког и Пеко Павловић близу Пиве. Батаљон, који имађаше да штити одступање Турака, бејаше савршено уништен; Турци имађаху 1000 људи погинулих и рањених. Устаници заробисше 800 комада рогате стоке и 400 пушака острагуша. Охрабрени овим, устаници решише, и ако је сва Херцеговина покривена снегом, да продуже устанак са још већом енергијом. Одред устаника под командом Луке Пет

ковића нападе на село Крупу близу Требиња и заплени огромну количину хране и много рогате стоке. У овој борби изгинуло је 40 турских низама. Црногорски кнез формално је објавио Порти и страним државама, да је истакао на границу 2000 Црногораца једино ради њене одбране и чувања.

После победе код Плане, устаници су вребали турску војску, која је морала ићи из Гацког у Билећ. Доиста другог дана после битке код Плане, тј. 3. децембра изјутра, Реуф-паша стиже у Тривицу, где га устаници нападосе. Војвода Баћевић први је напао Турке; чувши пушчану ватру Пеко Павловић, Зимонић и Драго Ковачевић пристигосе му у помоћ. Устаници окружише Турке са три стране. Бој се продужило до ноћи, и ујутру 350 турских лешева покриваху бојно поље и по турским подацима, они код Тривице имађаху двојном више рањених од броја погинулих. Овај је пораз произвео праву панику у турској војсци, те је настало бежање без икаквог реда, а Реуф-паша држећи, да није у безопасности ако остане у Билећу, прешао је у Требиње. Устаници имађаху несравњено мање губитака, али међу погинулим бејаше и храбри капетан Радоје Бабић.

После сваког неуспеха Турци су налазили за потребно, да своју жучност искале над незаштићеним становништвом. Деморализација никада не бејаше чудо у турској војсци, али је у ово време долазила до крајњих граница. И сами команданти чињаху се овоме невешти; они су били и сувише слаби да одрже ред и строгу дисциплину.

Турска свирепства бејаху ужасна. Европа, хвалећи се својом цивилизацијом, и ако је ово знала, хладнокрвно је посматрала догађаје. У последње време, незадовољство се поче појављивати и код турских бегова. Босански бегови предадосе ђенералу Молнар у Загреб своје писмено, молећи да се оно достави аустријској влади. Бегови изјавише: да отоманска царевина не може својим силама да угуши устанак, да се непрестано пролева невина крв; поља су опустошена, а глад царује, стога турски бегови моле Аустрију, као најближу по територији државу, или да у Цариграду изради да се рат прекине, или да Босну и Херцеговину узме аустријска војска. На исти начин послали су барону Родићу у Задар своју молбу мостарски бегови. Кад су за ово сазнале мостарске власти, оне затворише многе бегове,

међу овим бејаху неколико њих, који су потписали помануте молбе.

Од самог почетка устанка поникла је између Србије и Црне Горе суревњивост и нека сумња. При првој појави Љубибратића, Црна Гора, гледајући у њему човека који је дуго живео у Србији и дошао из Београда, сматрала га је за тајног агента српске владе и није му веровала. Пеко Павловић је имао тајно наређење, да прати сваки корак Љубибратићев, и, ако би се цетињске сумње оправдале, да га још и затвори. Користећи се датим му правом, Пеко Павловић, одиста, силом обезоружа Љубибратића близу Невесиња, и хтеде га под стражом отпратити на Цетиње, али народ заштити свога љубимца — ослободи Љубибратића и поврати му оружје. После ове сцене, Љубибратић, који је свагда часно служио делу коме се посветио, наишавши на незгоде са стране, са које их је најмање могао очекивати, пође из сопствених побуда на Цетиње, где, по својственој му искренности и правичности, објасни кнезу стање ствари, своје одношаје к њему и задаће којима он тежи.

Кнез Никола мирно саслуша Љубибратића и, као искрени патриота и частан човек, потпуно одобри његове тежње: кнез му је захвалио на отворености, одобрио његове планове, а праштајући се, препоручио му је свето дело ослобођења отаџбине. Успокојен и пун наде Љубибратић се врати у логор устанички, где се сукоби са истим сплеткама. Пеко Павловић ослањајући се на пуномоћије, које му је дала црногорска управа, продужио је и даље да у војсци интригира противу Љубибратића, јавно и стално, због тога Љубибратић, у августу, написа кнезу писмо, молећи га да се сазове скупштина свију старешина, на којој би се изабрао главни вођа, коме би безусловно биле потчињене све остале војводе. Кнез се сложи са представкама Љубибратићевим и позва скупштину, али се она не састаде.

Пеко Павловић понова је и даље интриговао. У битци код Утова, ова интрига мал није устанике стала грдних губитака.

Устаници, уопште, бејаху врло незадовољни понашањем Црне Горе, и не могу заборавити историју са пушкама из Беча. Заиста, ова је историја — како вели писац — интересантна. Два месеца раније, у времену кад је Љубибратић

био на Цетињу, стиглоше у Суторину из Беча 750 пушака и 10.000 фишека; ово је оружје набављено новцима различитих комитета и намењено устаницима у логору на Зупцима. Пеко Павловић обманом пренесе ово оружје на црногорско земљиште, људе отпусти а оружје испрати на Цетиње, ослањајући се на некакво раније упутство!

Али, најпосле, 11. децембра Љубибратићу је остављена потпуна слобода рада.

На крају ове главе износе се биографија Лазара Сочиче, Пеке Павловића, Богдана Зимоњића и других устаничких вођа.

Сочица је родом из Пиве, унук игумана Теодосија, који паде у претпоследњем устанку херцеговачком под Луком Вукаловићем. У овом устанку Сочица је један међу првима, заједно са Вулом Хаџићем који погибе у битци код Муратовице. Њему је тек 35 година, средњег раста, лепа појава са изразитим голубијим очима. У устаничкој војсци он врши дужност начелника штаба, саставља планове за битке, пише позиве и прокламације.

Пеко Павловић или Војиновић — глава херцеговачких устаника — одржао је више важних и знаменитих победа над Турцима. Родом је из Црне Горе и припада оном колу устаника, чија је слава у 1860., 61. и 62. години брујала по свој Херцеговини и Црној Гори. Његови су другови готово сви изгинули, а на име: Јован Баћевић из Бањана, Токо Радов Бањанин, војвода Илија Ђуканов из Цуца, сердар Шћепан Радојевић из Чева, Петко и Драго Обренов Ковачевић из Грахова. Од његових другова остали су у животу само Миле Марковина и Лука Петковић. Њихова су имена позната свима Турцима, свима булама, јер њима оне плаше своју децу. Отац садашњег црногорског кнеза Николе I., велики војвода Мирко Петровић јако је волео ове јунаке и њихова дела опевао у херојским песмама, које су штампане на Цетињу под именом „Јуначки споменик“. У овим стиховима испричана је цела историја тога херцеговачког устанка. И Пеко Павловић је један од оних, који не заузима последње место у тој књизи. Он је био у свима испадима и окршајима противу херцеговачких Турака из Корјенића, Билећа и Никшића. Његове су чете долазиле и до Невесиња и узнемиравале су Турке у самом Мостару, и ако су их шти-

тили одреди аскера (регуларне војске). Пеку Павловићу је сада око 50 година. Његово је лице дугуљасто сувоњаво са орловским носом. Он се држи хладно, ћутљив је и издржљив; говор му је тих и разложен. Каткад би причао јуначка дела својих другова, што га јако одушевљава. Његова су казивања жива и интересантна. Он је био код кнеза Николе телохранитељ.

Породица Зимонића у Херцеговини позната је старином. Њено је порекло из Гацког; њихови чланови свагда су бивали „кнезови“, тј. племенске старешине и вође са уважавањем и код самих Турака. Али не гледајући на то, при сваком изливу муслиманског фанатизма, Зимонићи су први трпели и више него други осећали тежину турског беса, јер се они одмах лаћаху заштите свога народа. По смрти кнеза Луке Зимонића (1870. год.), када су Турци строго забранили хришћанима у Херцеговини да подижу нове и поправљају старе цркве и звонаре, син кнеза Луке, Јован Зимонић, крену се сам из Гацког у Цариград и измоли у султана ферман. Он је подигао у Гацком седам православних цркава. Због тога су га Турци све више и више спутавали, најпосле успеше дозвати га из Гацког у Травник, тадање место пребивања босанских везира. Тамо су га и погубили. После тога Турцима није било тешко да овладају и целим Гацком.

Тако се продужаваху догађаји до Смаил-Ченгић-аге, за чије је време порастао уплив кнеза Аћима Зимонића.

Аћима је наследио 1852. године син, поп-Богдан, који се још из младости одликоваше храброшћу и мудрим расуђивањем, те је себи привукао не само народ, који га је изабрао за војводу, већ и Али-пашу Ризванбеговића, који је овај избор потврдио. После рата са Црном Гором 1851.—53. године поп-Богдан је успео да измоли амнестију Гачанима, који су пребегли у Црну Гору. Сам он године 1859. допао је турског затвора, што су Гачани на Крцу спалили неколико турских кућа. Кнез Данило му је издејствовао ослобођење, али Зимонић се није за дуго користио слободом. У години 1860., Дервиш-паша, тадашњи главни командант отоманске војске у Херцеговини, за време свога беса у Босни и Херцеговини, понова у Мостару затвори Богдана у тамницу и веза га ланцима за зидове. Али црногорски кнез

Никола старао се за њега. Захваљујући његовом заступању и посредовању руског консула Безобразова у Мостару, Богдан је пуштен на слободу. За време херцеговачког устанка 1861.—62. год. поп-Богдан је предводио своје храбре Гачане у борбама у Пиви и у кланцу Дуге код Никшића. После црногорског рата 1862. године, када је Гацко и даље остало под влашћу Турака, Богдан је живео у Црној Гори. Када је плануо садашњи устанак у невесињском округу, поп-Богдан је узео у њему живог учешћа. Постављен је за главног вођу Гачана, које је дигао на оружје, с њима заузео Метохију, столицу Гацког, јаки турски фор Крстац и неколико турских блокхауза, Корита, Церницу и друге, и на скупу вођа и главара био је изабран привремено за врховног вођу устанка. Он има четири сина: Стевана, Ристу, Аћима и Јована. Попу Богдану је око 56 година, крепак је и јак, високог раста, добро развијен, носи црне дуге власи; само му је дуга густа брада седа. Држање му је скромно, говор тако тих, да треба пажљиво слушати, да би се дочуо. Поп-Богдан је чувен певач уз гусле.

У Гацко је народ долазио к њему и са сузама и одушевљењем слушао приче и песме о славним делима Црногораца, о владици Данилу, о јунаштвима и победама великог војводе Мирка Петровића, о владици Петру.

Пона Богдана народ високо поштује и љуби, знајући да је он за свој народ много претрпео и у ланцима лежао у турским тамницама.

Михаило (Мићо) Љубибратић родом је из требињ. округа из племена Површи. Још дететом родитељи су га одвели у Дубровник. Тамо је он изучио школу, а потом се занимао трговином и био је калфа у радњи Херцеговца Мићића у Дубровнику. Својом честитошћу, отвореним карактером и патриотизмом он је задобијао општу наклоност. Догађаји у 1861. години одвели су патриоту Михаила на бојно поље. У Шуми и околини он је тада подигао устанак. Како је његова баш кућа била на таквом месту, да ју је тешко било заштитити, а могла је лако да послужи за прикривање Турака, то Мићо сам својом руком запали кућу и ступи у одред славног војводе зубачког Луке Вукаловића. Вукаловић га је братски примио и к себи приближио. Љубибратић је састављао све

поруке за дизање устанка. Он се одликовао у разним борбама и чаркама са Турцима, у којима је задобивено доста војних потреба: у Дужима, код Суторине, у Зупцима, код Цариње и Љубохове, и убрзо је задобио поштовање својих другова и саратника заједно са Михаилом Зегом Банаћанином и игуманом Дучићем из манастира Дужи. Сва ова лица присајединише се одреду војводе Луке Вукаловића, код кога се стицаху устаници са свију страна.

Вукаловић је запазио способност Љубибратићеву и када је организовао војску, њега је поставио за капетана племена Површи. За време црногорско-турског рата 1862 године Љубибратић је остао увек веран Вукаловићу, па и онда, када су Луку многи оставили и противу њега интриговали не само код Турака, већ и на Цетињу у Црној Гори, која је тада помагала Херцеговцима и сама водила крвави рат са Турском.

Љубибратић је доцније отишао у Русију а то се овако десило:

После рата, када се Турци не придржаваху услова, закључених између Хуршид-паше и Вукаловића, војвода Лука остави Херцеговину, па се упути у Русију, куда га је пратио верни му Љубибратић. Како је Лука добио земље на уживање у јужној Русији, а Мићо се могао вратити у Србију, он то и учини, и добивши потпору од српске владе, живео је у Београду, где је био неко време, пратећи пажљиво развој догађаја. Када је плануо устанак у Херцеговини, Љубибратић ступа на његово поприште. Он отиде к својима и предузе команду над херцеговачким одредом требињског округа. Он отпоче опсаду Требиња, што бејаше знак за устанак свих околних племена. На скупу главара у Косијереву Љубибратићу је назначен за помоћника Лука Петковић, на коме су још Љубибратић и друге војводе потчињене војводи Зимонићу, ма да су многи хтели да истакну Љубибратића на прво место. Овако назначење примио је Љубибратић драговољно, без речи. Он се борио у Зупцима, у два маха је одбио довоз потреба и профијанта за Турке, и много којечега је запленио од Хусејин-паше.

Љубибратић је развијен човек, не великог раста; одликује се љубазним и отвореним опхођењем.

Максим Баћевић, поглавар и војвода Рудићана, син

војводе Јована Васиљевића, најмлађи је војвода херцеговачки, јер има тек 28 година. Он је свршио курс цетињске школе као стипендиста кнеза Николе. Његова је породица уважавана у јужној Херцеговини. Овај млади човек није се још ничим нарочитим истакао. Његов пак отац прославио се у годинама 1860. и 1861. као уман и храбар војвода; имајући поверења на Цетињу, њему је поручено, да води преговоре са тадашњом консулском комисијом и са Омерпашом у име целог херцеговачког народа.

Војвода поп Жарко Љешевић, поглавар одреда у Старој Србији, води порекло из старе пивске породице. Љешевићи су у сродству са Головићима и Благојевићима. Из ове породице један од предака попа Жарка потурчио се и постављен је за пашу. Брат овога био је патријарх у Пећи. Све друге породице у Пиви сем ових двеју придошле су са разних страна. Поп Жарко је из Горанског, над Пивским манастиром, где су Турци подигли јаку тврђаву са неколико важних блокхауза и форова као: Столац, Стријечно, Забрђе, које су већим делом заузели Херцеговци под предвођењем Зимонића или пивљанина Лазара Сочице. Први пут се поп Жарко истиче 1862. године. Он тада бејаше још млад човек. После рата Турци га наименоваше мудиром (племенским поглаваром), турским чиновником над пивским племеном. Ово га је довело у тежак положај. Он и Видаковић, капетан оставише своју постојбину и пређоше у Србију, где су добили малу помоћ од српске владе. У Србији се организова (у времењу када букну невесињски устанак) одред добровољаца, који сачињаваху Херцеговци, Црногорци, Срби и Бошњаци и изабраше себи за војводу попа Жарка. Под њим је било неколико нижих старешина, лица, која добро бејашу упозната са четовањем и земљиштем. Њихов циљ сада бејаше, да заузму цео терен између Црне Горе и Србије, округа нововарошког у Босни и пријепољског у Херцеговини, да се сједине са тамошњим усташима: Шаранцима, Колашинцима и Васојевићима, те да не пропуштају турска поткрепљења, која би с те стране пролазила из Румелије у Босну и Херцеговину. Поп Жарко је већ одавна дошао у везу са херцеговачким одредима, међутим како се хвалио турској влади Мехмед Али-паша (Прус пореклом), као да је бајаги он успео, да попа Жарка пребаци преко српске границе. Међу Пивља-

нима сада се истакао човек, чије име раније није било тако знаменито. То је пивљанин Лазар-Звеница-Сочица, који је за кратко време изашао на глас успешним операцијама при заузећу тврђаве Горанско, као и значајног фора Крсаца и многих блокхауза у кланцу Дузи. То је неустрашив борац, који је са својим одредом напао Дервиш-пашу Ченгића и Селим-пашу, разбио их обојицу и гонио кроз Гацко њихову регуларну војску и башибозуке. Не бејаше борбе, у којој није Сочица учествовао. Његови устаници иђаху за њим с одушевљењем и пуним поверењем, и он је свуда имао успеха. Његови су помоћници Раде Бабић и Вуле Хаџић, људи хладнокрвни, паметни и специјалисте у својим пословима.

Ово су најзнатније вође херцеговачког устанка.

Но ваља поменути и њихове помоћнике из разних племена, као Бошњак Луку Канкараша, Гишана Миљанића, Станишу и Благоја Копривицу. Од Рудињана одликоваше се Зеко Огњеновић, из Завалског манастира, игуман Софроније Спремо, браниоци разорене душке обитељи и многи други.

Четврта глава говори о нарави, обичајима, веровању и поезији Срба.

Пета глава износи историју Србије од најстаријега времена до смрти кнеза Михаила Обреновића III. У овоме одељку новија историја, од устанка Срба на Турке под Карађорђем, доста је опширно пропраћена.

Шеста глава обухвата кратку историју Црне Горе до 1865. године.

Седма глава у најкраћим цртама описује тврђаву и варош Подгорицу, где је још пре устанка дошло до крваве заваде између Турака и Црногораца, што у мало није изазвало рат између Турске и Црне Горе.

У *осмој глави* износе се сва напрезања Турака, да се умири устанак у Херцеговини и Босни.

У *деветој глави* описује се доста опширно бесни муслимански фанатизам. Демонстрација Софта. Свргнуће и смрт султана Абдул-Азиса. Ступање на царски престо Мурата V.

Турска свирепства у Солуну, насилна смрт француског консула Мулена и немачког Абота, који је првome притекао у помоћ, потанко су описати у овој глави, а тако исто изгреди софта у Цариграду и промена султана на царском престолу.

Десетта глава говори о турским свирепствима над хришћанским становништвом у отоманској империји.

Једанаестта глава овога дела посвећена је рату Србије са турском.

Писац вели, да је ратни дух толико захватио Србију, да влада није више имала моћи уздржати народ од рата с Турцима. Ипак је она још одржавала строги неутралитет, не престајући оружати се и спремати.

У Србију из Русије дође ђенерал Черњајев, стављајући своје услуге на расположење Србији.

Кнез Милан најзад затражи присаједињење Босне и Херцеговине Србији под зависношћу Протином. Порта је овај захтев одбила. Кнез Милан 18. јуна крену се к војсци и рат Турској бејаше објављен.

Команду над главном војском код Алексинца прими ђенерал Черњајев.

Војска Черњајевљева пређе границу и упути се к Нишу; турски утврђени положај на Бабиној Глави, близу Ниша, паде Србима у руке.

Ниш — јако утврђено место — находи се на саставку Нишаве с Моравом. Око овога места, на већем размаку (на неколико врста), до саме српске границе подигнуто је много утврђења и утврђени логор. Значај Ниша био је велики; он бејаше кључ двају путова на југ к Лесковцу, и на исток к Софији и Филипопољу. У Србији од Ниша пут иде на Алексинац, Ђуприју, Смедерево и Београд. Овде, међу српским Делиградом и турским Нишем, бејаху сасрећене главне силе зараћених страна до 50.000 на свакој.

У исто доба прешла је српска војска границу преко Тимока, Дрине и Јавора.

Писац је важније операције и битке детаљније описао; али има и погрешака. Тако се вели, да се Черњајев по заузећу утврђене Бабине Главе, припремајући опсаду Ниша, упутио цариградским путем и заузео утврђења: Ак-Паланку и Пирот.

Битку на Великом Извору 6. јула 1876. год., у којој је имао удела и ђенерал Черњајев, писац овако описује.

Черњајев је дошао с једном дивизијом с југа у помоћ Лешјанину, да сузбије Осман-пашу.

После одмора и рекогносцирања, у 4 часа изјутра војска

се почела кретати, да заузме положаје. Помоћ, која је стигла, у јачини 11 батаљона пешадије, сачињавала је одред под командом потпуковника Бучовића, који је имао задатак, да се креће средњим правцем, између одреда Кирејева — овај имађаше задатак, да се креће преко села Раковице — и јачег зајечарског одреда под командом пуковника Лешјанина, коме је опет наређено, да борбу отпочне за један час раније. Средњи одред распоредио је своју снагу са свим скривено, и после целог часа узалудног очекивања, да отпочне ватра са левога крила, где бејаше Лешјавин, најзад, поче наступати. После омањег боја, Турци оступише са првог положаја на други, где такође не дадоше јаког отпора; савладавши и овде Турке, средњи одред их принуди, да се повуку на трећи положај. Истом у то доба чујаше се прва ватра са стране зајечарског одреда. Сада настаде силна пушчана и артилеријска ватра, продужујући се у све јачем степену за читава два часа. Пошто је Турке прогнао са још једног положаја и приближио своју артилерију (готово на једну врсту), средњи одред где се налазио ђенерал Чарњајев, бејаше самом себи остављен. Одред Кирејева, пошто овај погибе, оступио је; одред Лешјанинов после борбе од четири часа такође оступи, тако да се сва турска војска са свих страна устреми на средњи одред. Али не обзирући се на знатно преимућство турске снаге, на њихов уздигнути морал, одред се је више од два часа држао противу турских напада; још је наступао и заузео њихова утврђења, кад се, сасвим изненадно, у најопаснијем тренутку за Турке, појави у правцу од Адлије јако поткрепљење од пешадије и регуларне коњице, које, пошто је сасвим изненадно напало на десно крило одреда и прогнало пешадију, баци се на артилерију, и ова је с великом муком успела да спасе топове, изгубивши неколико коња, који изгибоше, и ако се заштита одважно борила и знатан њен део изгинуо. Лево крило, које се бејаше јако истакло, видећи оступање десног крила, такође поче оступати, а за њим и центар. Пошто је артилерија оступила са последњег заузетог положаја, заузео други положај и ватром је заштићавала оступање, које је за овим положајем уређено и трупе су заузеле потребне поретке. Дочекивани јаком артилеријском ватром а затим и пушчаном, Турци прекинуше гоњење, па се вратише на своје последње положаје, а српска војска оступи к Вратарници.

За све време битка је била врло упорна. Срби, изузевши неке делове, храбро су се борили. Губици на обема странама велики су; средњи одред имао је само рањених до 300 људи, лево крило којим командоваше Лешјанин до 400. Изгнуло је више официра, међу овима и један бригадни командант, а рањен је у главу и начелник штаба Лешјаниновог.

Дотичући се укратко доцнијих бораба у околини Зајечара и пада Књажевца, писац опширније износи пустош и свирепство Турака, кад су ушли у Књажевац и Зајечар.

На тимочком земљишту, око Зајечара, Черкези су спалили 68 села, па су исто тако њихова жртва били Књажевац и Зајечар. Срби су без боја оставили Зајечар. У недељу вече и преко ноћ, између недеље и понедеоника, Срби су се повукли из Зајечара, али турска војска то није одмах приметила, благодарећи рђавом вршењу службе својих предстража. Још у суботу Турци су безуспешно бомбардовали Зајечар. У недељу око подне Лешјанин је држао ратни савет, а потом је стигао и пуковник Бекер и донео налог за оступање; Срби и иначе бежаху у опасности да буду нападнути са две стране: с истока и југа. У 3 часа отпочело је оступање у потпуном поретку, а становништво са својом имовином почело је и раније бежати. Не гледајући на то, у вароши је остало врло много разне робе, других ствари, много хране итд. Чим се Черкези појавише у Зајечару, намах отпочеше свој крвави пир. Пре свега нападоше на незаштићене становнике, који још бежаху заостали и одмах њих 11 искасацише. Черкези и регуларна војска грабили су, колико је ко хтео, само су египатски пукови правили изузетак. И ако су у остављеним кућама врата била широм отворена, Турци су их разбијали, исто тако и прозоре, продужавајући рушење кућа. Намештај и друге ствари, једном речју све што се није могло изнети, они су ломили и опустошавали, бацајући парчад на улицу тако, да су ове биле закрчене стварима и разлупаним парчадима. Осман-паша допустио је сваком војнику, да узима ситне ствари, које може собом понети, наредивши да се вуна, кожа, гвожђе и брашно носе у нарочите зграде, означене за државне потребе; али и с овим стварима тако је само једним делом урађено. Војници сами претоварени и са натовареним коњма враћали су се у Видин и своју

пљачку продавали видинским Јеврејима, којима је био забрањен приступ к војсци. Осман-паша спокојно гледаше овај грабеж, али најзад је био принуђен да забрани Черкезима и башибозуцима даљи улаз у Зајечар. Само је низаме и египатске трупе у њему оставио. Да би се прекинуло даље опустошавање, објављена је смртна казна. Осман-паша је намеравао да остави одред у Зајечару и да га утврди за случај оступања, а и као згодно деповско место. У гарнизону је остављена египатска војска, која је јако пострадала у прошлим биткама. Овде ваља приметити, да је на сваки турски батаљон, који је пређе имао по 1000 људи, сада остало не више од 300. Турски начин ратовања имао је једини циљ, да земљиште опусте, да све што је за човечји живот потребно сличи са земљом, да становништво уништи или води у ропство. Ни мртви нису поштеђени и над мртвим телима вршена су свакојака варварства. У опште рат је вођен тако, као што су раније радили Авари, у циљу да цео народ униште...

Изневши опширније све невоље и патње беднога становништва, које остављаше своја огњишта, повлачећи се у унутрашњост земље, писац прелази на излагање операција на Морави око Алексинца.

7. августа, Турци из Ниша у јачини од 20.000 људи упутише се левом обалом Мораве и нападоше српске предње положаје код Суповца и Голешнице. Овај су правац вероватно изабрали, да изврше кретање гребеном ка ушћу Турије, и да прикривени с фронта Моравом изведу батерије у циљу бомбардовања Алексинца, а доцније може бити и Делиграда. Висови на десној обали остављени су Ејуб-паши, чија се војска кретала од Дрвена. Ових 20.000 Турака нападоше код Суповца алексиначку бригаду Протића и њупријску бригаду Хадића, које укупно имаћаху око 6000 бајонета. Борба је отпочела у 4 часа изјутра и до 3 и по часа по подне ове две бригаде одлично задржаваху противника Суповац са околним ретраншманима Турци узеше и Срби се повукоше на Тешицу. Око 3 часа по подне, када се водила очајна борба која се већ клонила у корист Турака, отпоче силна ватра у Тешици; Черњајев је у згодном моменту кренуо резерве и ова поткрепљења из Алексинца послата, у 3 часа по подне, решила су борбу у корист Срба. Турци се дадоше у бегство; Тешицу Срби поново заузеле, а Турци имаћаху на 1500

људи мртвих и рањених. Срби су их гонили до српске границе.

У исто доба са истока од Каменице креташе се корпус Ејуб-паше и Саиб-паше преко Грамаде, Рсавца к Алексинцу, готово истим путем, којим је ишао Черњајев а који је доцније прешао Хорватовић. Ово је био врло тежак пут. Сваки топ на рукама су износили по 100 људи. Од силног напрезања коњи су падали и на месту остајали мртви. У овоме кретању Турци наиђоше на три српска батаљона, који одступише к Озрену. Ово је кретање почето 6. августа а довршено 8. августа, када се Турци појавише код Станаца, источно од Алексинца. Овде је дошло до претходничке борбе без знатнијих резултата; доста то, да је Черњајеву сада било јасно, да се Турци крећу не само на левој, већ и на десној обали Мораве. Одавде се Саиб-паша са 20.000 војске крену у намери да се сједини са нишком војском и прође преко Суповца на Грејач, између Тешице и Суповца. А међутим Ејуб-паша са 24.000 људи, који бејаху јако изнурени од тешкога пута, цео дан је употребио на одмор својих трупа.

8. августа, Турци у јачини 40.000 људи кретали су се на левој обали Мораве, потискујући Србе заузели Тешицу и ову спалили. Борба је трајала целог дана. Срби нису добили поткрепљења; јер владаше неизвесност, да се Ејуб-паша не појави с истока, али је главна борба овога дана вођена на левој обали Мораве.

Успеси Турака око Тешице, који заузеше потом Мрсољ а на десној обали Бујимир с јаким положајима против јужних српских утврђења, у циљу да се Черњајеву одсече пут оступања к Делиграду, побудише Черњајева да 9. августа предузме наступање, тим пре, што Ејуб-паша није дејствовао. Борба је отпочела у 4 и по часа изјутра и водила се целог дана на просторији од Тешице до Суповца, а свршила се у корист Срба.

У јакој је вези и од значаја за овај дан кретање Хорватовића из Топле преко Књажевца на југ у позадину турске војске пред Алексинцом. Тим је начином Осман-паша Хорватовићевом војском раздвојен од Ејуб-паше.

10. август био је тежак по Србе. Ејуб-паша, пошто је одморио људе, кренуо се је од Станаца к Алексинцу. Али је кретање преко јаруга и положаја, који бејаху утврђени

ишло споро. На левој страни Мораве Турци су такође наступали; заузевши Суповац и Тешицу окренуше к Алексинцу. Турска снага износила је на 50.000 људи. Борба је била врло упорна и крвава и трајала је дубоко у ноћ. Генерал Черњајев по свој прилици је задржао код себе слабе резерве; он је очекивао Хорватовића у позадини Турака, и не дочекавши ово, телеграфисао је у Београд, да су ствари добиле неповољан обрт. Међутим Хорватовић тек тога дана кренуо се к југу на Грамаду. Турци тога дана, потпомогнути јаком артилеријском ватром с висова Бујимира и Сутвановца (?), пустише на српску пешадију своју коњицу, која је Србе гонила до Житковца и заузела тет-де-пон и два пловна моста. Турци дођоше близу Алексинца, те је насељење почело бежати, па је том приликом пало и неколико граната у саму варош, које причинише пожар.

11. августа Турци нападаху Алексинац са свих страна. Черњајев је тога дана обновио наступање, а целог дана по свој овој околини борило се око 110.000 људи с обеју страна и грмело је више од 200 топова. Овога дана напрезања Срба у највећој мери бежаху на десној обали Мораве, јер је Ејуб-паша, крећући се на Пруговац (који је удаљен 15 врста од Алексинца), напао положај код манастира Св. Стевана, удаљен 10 врста источно од Алексинца. Овде се Срби држаху необично стоички и све нападе издржаше с великом храброшћу. Артилерија је из свију редута изванредно дејствовала а Пруговац је поново заузео батаљон добровољаца кнегиње Наталије. Турски губици бежаху огромни. Једновремено с овим појавио се у позадини Турака на Грамади (на 23 врсте од Ниша) Хорватовић са својом војском. На левој обали Мораве Турци су успели да се утврде, али од Тешице даље нису могли ићи. Борба је почела од 4 и по часа изјутра и трајала до 7 часова у вече и стала је обе стране великих губитака, међу осталим 19 руских официра.

Описујући догађаје 12. и 13. августа, писац вели: да су Срби на десној обали Мораве продужили наступање 12. августа, принудили Турке на повлачење, јер ови нису успели да се утврде; да су Срби том приликом заробили и један део турске артилерије. По српским изворима пак, овога дана на десној обали Мораве било је омање борбе спрам Св. Стевана. Исто тако у до сада објављеним српским изворима

не помиње се, што писац у своме делу износи, да се Али-Саиб-паша, 13. августа, преко парламентарара обраћао ђенералу Черњајеву молбом за примирје од неколико часова, у циљу сахране погинулих, што је — како вели писац — Черњајев одбио.

Пошто су Турци одбивени од алексиначких положаја, Черњајев је прешао у наступање. Прикупивши резерве, он се кренуо на Пруговац и Станце. Борбом је заузео висове испред ових села и почео нападати катунске висове 14. августа. Кад су оступили на катунске висове, Турци су заузели кршевити планински гребен. Ноћу 15. Турци су на овоме гребену подигли батерије и 15. изјутра отпочеше дејствовати из својих Крупових топова. Губици у борби ових последњих дана огромни су. Код Турака они износе на 15.000—20.000 људи. Изгинуо је 31 руски официр. Срби су за ово неколико дана имали ван строја не мање од 9000 људи, према томе губици обеју страна достижу на 25.000 људи, или једну четвртину целокупне војске која се борила.

Срби се ових дана јуначки држаху.

У опште српска је милиција у овим борбама доказала да је изврстав материјал, с којим се може много урадити.

Изнурена у овим силним борбама српска војска није се могла користити добивеним резултатима и Турке, који напустише све положаје на десној обали Мораве, енергично гонити. Керим-паша премести свој главни стан код Тешице и тежиште операција пренесе на леву обалу Мораве. Приликом оступања Турци за собом поништише све мостове. Српска војска још не бејаше успела да припреми наступање к Тешици, кад се 20. августа, турска војска свом масом, у јачини 60.000 људи, крену од Тешице висовима на левој обали Мораве к Алексинцу преко села Адровца, да би дошла у позадину српској војсци, која се опет, да би спречила ово надирање Турака, мораше борити на отвореном пољу.

Борба код Адровца на десноме крилу, где је командовао руски добровољац, пуковник Рајевски, почела је у 8 часова јутра а завршила се у 10 часова ноћи. По целој борбеној линији Турци су силно надирали. Они бејашу тројином јачи од Срба. Земљиште је ово врло испресецано, неугодно и за одбрану неприпремљено; непрекидна шума и шибљаци заклањаху противничко кретање. Турци су на српско десно крило

управили главну снагу. Пуковник Рајевски погибе још у самом почетку борбе. Његовом смрћу командовање се код Адровца поколеба и Турци Адровац заузеше. Центар и лево крило задржаше своје положаје.

У 2 часа по подне ђенерал Черњајев, из бојазни да Турци не нападну Алексинац, наредио је, да се тешки топови, који су тамо били, пренесу на Делиград. Најзад и он је сам тамо прешао и заузео ове положаје: утврђени Делиград, наоружан топовима из Алексинца, где бејаше довољно посаде, образоваше лево крило Черњајевљевог положаја, а у исто доба за одбрану моравске долине, остала војска стајаше на угодним положајима на линији Ђунис, Каоник, Велики Шиљеговац и Вукоња, те је тако веза са Крушевцем осигурана.

Писац је сада на овоме месту изнео историју Делиграда, његову важност и улогу у првоме устанку противу Турака 1806.—1813. године.

У последњем рату Делиград је још боље утврђен, на њему је било подигнуто 18 батерија са шездесет топова.

После битке 20. августа, услед напред поменутих положаја, које Срби поседоше, стање Турака било је несравњено горе, него што бејаше пре ове битке. Они бејаху уклештени међу српским утврђеним положајима код Алексинца, на Делиграду, на Ђуниским висовима и Шиљеговцу, куда је одмах после битке 20. августа упућен корпус пуковника Хорватовића. Срби су сада загрожавали боку и позадини турске војске, која имађаше једини пут оступање на Суповац.

У даљим борбама од 25. до 31. августа, као и 1. септембра, Турци пробаху на разним местима да пробију српску одбранбену линију, но свуда бејаху одбивени. Сваким даном стање зараћених страна мењало се у корист Срба, и нема сумње да би Турци били одбијени у кратком времену са висова на левој обали Мораве, са истом онаквом жестином, као што су одбивени од Алексинца. Али, баш у то доба, Турци предлажу да се престане војним операцијама за 10 дана. Ова обустава непријатељства била је непогодна за српску војску. Као доказ противности томе код српске војске и духа који је у њој тада владао, служи што је она 4. септембра прогласила кнеза Милана за краља српског, а то је био и најбољи одговор Турцима, на недостојне услове мира, који

предлагаху и доказ да српска војска неће положити оружје, докле буде стајало питање о вазалним одношајима Србије према Порти.

Пајзад, примирје је потписато 5. септембра од стране Србије и Порте, са роком од 8 дана; али су Турци на варварски начин нарушили ово примирје. Напад и бомбардовање Бобовишта, напад на српске положаје у Јанковој Клисурси, паљевине и грабеж код Зајечара и најзад кретање турске војске од Видина к Флоретину — све су то докази, колико се може веровати свечаним обећањима Блистателне Порте. Кнез је добио од Черњајева депешу, у којој главнокомандујући извештава, да су 5. септембра Турци, пошто су добили транспорт са бојним потребама, који су очекивали, отпочели силну канонаду, а потом нападали село Бобовиште, пробајући при том да пређу Мораву. Али одред мајора Петерсона одбио их је, причинивши им доста губитака.

На измаку примирја распоред обеју војска бисо је овакав: појачана неким деловима са Ибра и Дрине, Черњајевљева војска држала је Алексинац и Делиград; главна њена снага налазила се је на левој обали Мораве, држећи добро редутима утврђене положаје од Св Нестора до Доњег Љубеша с једне стране и од Св. Нестора преко Ђуниса до Великог Шиљеговца на другој страни. У Великом Шиљеговцу налазаше се главни стан Хорватовићев, чији одред од 20 хиљада људи образоваше крајње десно крило српских положаја. Турци су такође добро држали утврђене положаје редутима и шанчевима разне врсте и то на ливизи: Горњи Љубеш, — Корман у долини леве обале Мораве с једне стране и Пешчаница, Св Петар и Гредетин на другој страни. Цео турски положај образоваше клин, чији је врх допирао до Горњег Љубеша.

За прво време после истека примирија међу зараћеним странама бејашу омањи сукоби без већег значаја. Турци у свему продужипше по своме старом обичају. Заробљене и рањене српске војнике, који би им пали шака, пре но што би их побили, подвргавали су најжешћим мукама. Њихова онакажена тела налажена су доцније у таквом стању, које човечији осећаји никад не би допустили...

После примирја, прва битка била је 16. септембра, која је отпочела у 6 и по часова изјутра и трајала до 3 и по

часа по подне. У почетку Турци се храбро држаху, Черкези очајно нападаху, од њихових узвика „алах“ ваздух се проламао; али када су такозвана руско-бугарска и крагујевачка бригада заузеле утврђену линију на левом крилу турске војске, тј. када су те две бригаде зашле у позадину непријатеља, турска артилерија почела је мењати своје положаје. Око 9 часова, када је потпуковник Поповић почео гађати са Бујимирске батерије и када је Хорватовић заузео село Крушје, непријатељ је доведен у такву забуну, да се окренуо у бегство, оставивши на бојноме пољу своје мртве и рањене. Срби, Руси и Бугари ликовашу; њиховим узвицима „ура“ не бејаше краја; имена ђенерала Черњајева, Хорватовића, Биничког, Поповића и Медведовског благосиљана су са сузама у очима, једном речју заслужена радост бејаше на своме врхунцу. Али — кад не би у нашем словенском речнику, вели писац, било ове од три слова речице, — ми би били велики народ. Око дванаест часова Турци сасредише све своје силе, прикупише резерве, кренуше све Черкезе, башибозуке и остале хорде татарске, и са узвицима „алах“ нападоше на руско-бугарску и крагујевачку бригаду. Силе турске бејаху готово десет пута јаче од ових двеју бригада. При свем том руско-бугарска бригада тукла их је са таквим одушевљењем, са таквим јунаштвом, таквим ентузијазмом, да они дуго времена нису знали шта да раде и на што да се реше. После продужене, упорне и крваве борбе, руско-бугарска бригада, остављена сама себи, принуђена би да оступи, и на бојном пољу оставила је око 400 људи мртвих и рањених.

Руско-бугарска бригада храбро се борила, али, како није могла добити потпоре, претрпела је неуспех, По истеку примирја Срби отпочеше наступање и по целој линији. По прелазу Мораве српска војска напала је на центар турске војске. Једновремено с овим Хорватовић је предузео напад на турску позадину и кренуо се на Крушје, које је и заузео. У току борбе Турци се поглавито стараху да задрже центар српске војске, тј. Черњајева, који је на левој обали Мораве био на Кревету, најважнијем тактичком положају. Ма да Срби у овој битци имађаху успеха, они, с друге стране, претрпеше велике губитке, јер је само руских официра изгинуло тридесет. Међутим већ другог дана турској војсци почеше долазити поткрепљења из Ниша и алексиначка бригада бејаше прину-

ћена да се врати на десну обалу Мораве. До доласка ових поткрепљења Турци се повукоше иза својих шанчева и за све време до 18. септембра водише одбранбену борбу, а овога дана они се кренуше са својих положаја, у јачини 20.000 људи и 40 топова. Ово наступање Турака довело је до крваве борбе, која је трајала 12 часова. Срби су одржали своје положаје, разбили су Турке на свима тачкама и одбили их. Турци поново оступише на своје утврђене положаје, али им је позадина сада опет била слободна и обе војске остадоше на својим положајима.

Са септембарским операцијама писац завршава своја разматрања у овој глави, паговештавајући на крају, да је и стање отоманске империје сваким даном постојало све горе. Турска војна администрација као и остало војно уређење нису били на висини свога позива, јер у место 700.000 људи, које је требало дићи на оружје, једва је скупљено 250.000, па и од овог броја једну четвртину састављаху дивље азијске хорде, од којих су имали више штете но користи.

Дванаеста глава овога дела износи: Анархију, која је владала у вишим сферама турске управе. — Болест султана Мурата. — Долазак на престо Абдул Хамида.

У тринаестој глави забележена је легенда о паду и поновном подизању Цариграда.

Четрнаеста глава разматра преговоре, који су посредовањем великих сила вођени у циљу да се закључи примирје између зараћених страна, и које је најзад после пада Ђуниса, а на постављени ултиматум Порти од стране цара Александра II, закључено на два месеца.

У овој глави само су споменуте најглавније и последње битке у октобру 1876. године.

У петнаестој глави укратко се описују знатније борбе око Подгорице у првој половини јула 1876. године.

Ова се глава завршава описом турских кретања, која су довела до битке на Вучијем Дољу. Писац вели: у три часа изјутра 16. јула, Муктар паша кренуо се у две колоне к селу Врбици: десна, под командом Осман-паше, имала је да заузме брдо под називом врх Вучијега Дола (овај се врх налази између села Вучијега Дола и Врбице, ближе к овом последњем); лева, под командом Селим-паше, обилазила је десно црногорско крило и кретала се на Врбицу с позадине,

Муктар-паша с резервом кретао се између обе ове колоне, ближе левој (Селим-пашиној).

У 5 часова и 45 минута ујутру јављено је о кретању Муктар-паше у источном правцу, а у 6 часова бригада Осман-паше прешла је између црногорских батаљона левога крила и центра и појавила се пред кнежевим главним станом, пред којим бејаху само три батаљона. Кнез Никола не чекајући ни минута, обишао је батаљоне и наредио, да се изврши удар на противника, који се ускоро поче утврђивати. Турци се очевидно надаху, да ће својим десним крилом задржати Црногорце дотле, док Селим-паша не успе да обиђе Црногорце са стране Врбице. После ватрене борбе, која трајаше пола часа, Црногорци јурнуше на утврђења Осман-паше, одмах их заузеше, сломише Турке на овом положају њиховог десног крила и у магновењу решише битку. Оступање Осман-паше са положаја окрете се у право бегство. Ово бежање збуни и лево крило, које тек што се спустило к Врбици, а такође и резерве, које и не имађаху удела у борби, те се све даде у бегство.

Борба је највећим делом дошла била до гушања; гоњење је трајало три часа, до испред Билећа. Црногорци имађаху губитака у мртвима и рањенима 200—250 људи, од којих највећи део долази од напада на утврђења Осман-пашина. Турци изгубише пет топова, десет застава, 2000 пушака и велики број хладнога оружја.

У *шеснаестој глави* продужава се опис битке на Вучијем Долу, нарочито њене последице; затим се износе даље борбе око Подгорице и успеси Црногораца на другим странама.

За Муктар-пашу вели се, да га је спасао његов добар коњ, који га је, и ако рањен, донео до стена Билећких, где је угинуо. Не знају се тачно турски губици, али је извесно, да је од 19 батаљона, који састављаху његову војску и од 6 батаљона, који остадоше као резерва у Билећу, Муктар-паша одвео у Требиње само 11 батаљона, оставивши један у Билећу, да би заштићавао оступање, пошто се он није могао у тој тврђави задржати ни 24 часа.

Победа на Вучијем Долу била би потпунија, са већим резултатима по Црногорце, да нису неки батаљони остали без дејства, који су, по мишљењу Пеке Павловића, требали да пређу реку и нападну Турке из позадине. Да кнез није

био против тога плана, Пеко би постигао свој циљ, савршено би уништио Муктар-пашу и пресекао би му оступање к Билећу.

Затворен у Требињу, Ахмет Муктар паша покушао је 28. јула да се пробије к Мостару, али га је задржао црногорски батаљон Глигорија Милићевића, и том приликом Турци изгубише око 80 људи. Августа 2. Црногорци су напали предња турска утврђења код Требиња; битка је продужена до ноћи, а ујутру Црногорци нађоше празна утврђења. Црногорци затим заузеле путове, који од Требиња воде на све стране.

Услед скупљања турске војске код Подгорице, кнез Никола се реши да остави Херцеговину и да се упути на јужну границу.

У Требињу остадоше одреди Петра Вукотића, Баје Бошковића, Пеке Павловића и других, под главном командом Петра Вукотића.

Августа 6. кнез Никола је већ био у манастиру Острогу (на 10 врта јужно од Никшића), а 7. авг. на Даниловграду (Главици).

У понедељак, 2. августа 20.000 низама и редифа, под предвођењем новог главног команданта, Махмуд-паше, изађоше из Подгорице, па се упутише на висове изнад Медуна и реке Цијевне, која протиче на 8 врта јужно од Медуна и улева се у Скадарско језеро. Црногорци под командом Божићара Петровића Његоша, у јачини 5000, почеше се полагано повлачити и до подне привидним бегством намамљиваху Турке, а по том неочекивано се устремише на њих и ударише са свију страна. На бојноме пољу од Медуна к југу, на три часа хода, Црногорци су се хладним оружјем борили, измешани са Турцима. Турци претрпеше ужасан пораз. Они имађаху неколико хиљада мртвих (до 10.000 по извешћу са Цетиња), изгубише 6 застава, такође много оружја, муниције и других војних потреба. Турци нису са собом имали топове, већ су их оставили на земљаним заклонима близу Подгорице, где је са наступелом ноћи и гоњење прекинуто. Црногорци су имали до 400 које мртвих које рањених.

У суботу 7. августа, Турци су понова изишли из Подгорице и упутили се на Медун. На путу их нападоше два црногорска батаљона, и после упорне борбе, у којој је изги-

нуло до 300 људи од 1100 Црногораца, Турци беху притешњени у Црвину, где већим делом изгинуше, бројно до 3500 људи. После ове битке кнез се сјединио са својом јужном војском.

Пеко Павловић, кога је кнез поставио за главног вођу свију херцеговачких одреда у правцу ка Клеку, није наилазио ни на какав отпор; турско становништво предусретало га је са изјавама покорности, изјављујући жељу да призна за свога покровитеља црногорског кнеза. Пеко, узевши од становништва писмена уверења о преданости кнезу Николи, утврдио је сеоске кнезове у њиховим дужностима. На тај начин, предало се петнаест села, а међу овима три добро утврђена села: Столац, Крница и Кључ, где је у сваком било по 150 душа мушког пола. При томе је Пеки Павловићу пало у руке шест топова, око две стотине пушака, три стотине рогате стоке, шест стотина оваца и много хране.

Свака утврђена тачка, кад јој се приближише сдреди Павловића и Бошковића, износила је белу заставу и слала војводама своје парламентарне. На тај начин победоносно и без проливања крви дођоше Херцеговци до јаким утврђења Метохије.

У седamnaестој глави говори се о саучешћу Русије према својој словенској браћи, о ђенералу Черњајеву и руским добровољцима у српској војсци.

Од руских добровољаца писац највише одаје хвале: ђенералу М. Г. Черњајеву, главнокомандујућем моравско-тимочке војске, пуковнику Д. П. Дохтурову, начелнику штаба ове војске, ђенералу Новоселову команданту ибарске војске; пуковнику Рајевском и добровољцу Русу Киријеву.

Говорећи о ратном плану, писац износи план, који су Срби израдили и онај, који је предложио ђенерал Черњајев.

Тако он вели: српски ратни план био је на Тимоку и Морави само се бранити и не допустити Турцима продирање у тим правцима, а међутим наступати: 1). на југо-запад, овладати Новом Вароши и Сјеницом, сјединити се с црногорским одредом, који је имао да иде Србима у сусрет, те тако Турцима пресећи једини пут за Босну Херцеговину; и 2). са јачом масом кретати се на запад у Босну.

Черњајев је другаче мислио. Он је рачунао на Босну

и Херцеговину и без оволиког усиљавања од стране Срба, држао је, да се и са мањом снагом, без великих напора може доћи до Сарајева, где је у то доба имао да стигне са југа кнез Никола, а са северо-запада босански устаници у јачини 8—10 хиљада људи. Тежиште Черњајевљевог ратног плана било је у бугарском устанаку. Овај устанак почео се већ гасити, и одржавао се само у Балканима између Софије и Татар-Пазарџика. Требало је — по Черњајеву — брзо проћи преко Ниша, Ак-Паланке, Пирота и Цариброда, пружити руку устаницима у Балканима на самом центру полуострва, и одавде распрострити устанак по целој Бугарској, а можда и делу Румелије.

После спора — како вели писац — са српским командантима и министрима. Черњајев је остао при своме, те је његов план и усвојен.

Да се Ниш с фронта заузме требало је више снаге и времена. Черњајев се решио да га обиђе с две стране. Он сâм пошао је с леве стране, из Алексинца, преко Бање и Књажевца, и одагнавши турке предње трупе, заузео је Бабину Главу у позадини Ниша. Са деснога крила одред је имао да се креће од Суповца, висовима на левој обали Мораве и да заузме утврђени Мрамор. Најзад, трећи одред имао је да приђе к Нишу, идући долином Топовице, десне притоке Мораве. Тако би Ниш био обухваћен с позадине и оба крила. Али се у овоме није успело.

У завршној *осамнаестој глави* изнета је биографија ђенерала М. Г. Черњајева.

На крају овога дела још су приложене песме руских и других песника разних словенских народности, испеване у разним пригодама приликом подизања ових народа на оружје.

III

Falkner Alfons von Sonnenburg, Hauptmann im Generalstab. **Ueber Operationen im Gebirgsland, illustriert durch die Kämpfe der Oesterreicher bei den Occupation Bosniens 1878.** Vortrag gehalten in der Militärischen Gesellschaft. München am 12. November 1885. Als Manuscript gedruckt.

У своме предавању о операцијама у планинској земљи Фалкнер је узео у разматрање операције аустријске војске приликом окупације Босне 1878. године.

Разматрање ових операција пропраћено је у овим одељцима: Политичко стање. Ратно поприште. Борбена устаничка снага. Подела устаничке снаге. Стратегијски развој аустријске војске. Недовољност њихове снаге. Операцијски објект и операцијске линије. Тешкоће више војне управе у погледу вођења у планинској земљи. Улаз Аустријанаца у Босну. Главна колона од 31. јула до 11. августа. Организација марша. Осигуравање и извиђање на маршу. Критичко стање од 11. августа до 1. септембра. Борба код Бањалуке. Догађаји код Травника. Припреме за појачање снаге Аустријанаца. Операције XX дивизије. Завршни преглед.

Операције аустријске војске Фалкнер је пропратио највећма по делу, које је после окупације издао аустријски ђенералштаб.

Устаничку снагу он цени, у најбољем случају, око 100.000 добро наоружаних и у изобиљу муницијом снабдених становника, чему треба још додати 41 батаљон регуларне турске војске са 77 пољских и брдских топова, тако, да су у времену, кад се устанак највећма развио, могла рачунати устаничка снага на 120 000 људи.

Сем тога бејаху још утврђена места Бихаћ, Сарајево, Зворник, Кључ, Билећ, наоружани многобројним турским позицијским топовима.

У њих не бејаше никаквог уређења у односу смештаја и снабдевања, никакве коморе, нити тренова; муницију су били дужни преносити до борбене линије хришћани реквизицијом; не бејаше никакве плате; они не имађаху компликоване тактичке организације, већ се скупљаху у гомиле по родбини, племенима, највише у чете; увек без уређене одступнице, тако, да их после борбе нестајаше, да се опет на другом месту појаве.

Али, полажући на њихов дивљи, верски фанатизам, храброст, дрскост и презирање смрти у борби, добро познавање земљишта, добре заклоне, Порта је рачунала, да ће Аустријанци при извођењу окупације наићи на такав отпор, да ову неће моћи извести.

А дотле може искрснути гдегод каква друга политичка констелација, која би учинила немогућно извођење берлинског трактата, или би можда изазвала интервенцију које друге велике силе.

На добитак у времену турска дипломација је од увек своју снагу ослањала.

Устаничка снага није била нигде ни на каквој централној тачци уједињена, већ шта више по целом крају раздвојена.

Изгледа, да је муфтија из Таслице издао налог, да се упаду Аустријанаца у почетку не стаје на пут и да оружани отпор не треба отпочети пре, но што противничке трупе уђу неколико маршева у земљу.

На крају јула аустријске трупе спремне за прелаз границе овако су биле диспониране :

1.) VI дивизија (1., 2., 3. брдске бригаде са корпусном артилеријом) и 39. бригада XX дивизије код Брода (са брдском опремом, изузев 39. бригаду);

2.) остатак XX дивизије (са пољском опремом), 40. бригада, 24 топа код Шамца ;

3.) 1. и 2. брдска бригада VII дивизије код Градишке.

4.) 3. брдска бригада VII дивизије код Костајнице на Уни.

Трупе на речној граници, дакле VI и VII брдска дивизија и XX пешачка дивизија образоваху XVIII корпус.

У Далмацији стајаше XVIII дивизија, која је потчињена била команданту окупационе војске фелдмаршал-лајтанту барону Филиповићу.

За операције стајаху на расположењу још спремне на граници 4 дивизије, као посадне трупе — за први мах још више мирнодопске јачине и то :

1) позади речне границе 71. пешачка бригада.

2) позади суве границе 72. пешачка бригада.

3) северно далматинска посадна бригада.

4) јужно далматинска посадна бригада.

Дакле целокупна спремљена снага износила је на 82.000, од које је за упад одређено 72.000 људи, 13.000 коња и 112 топова.

Аустријскдј вишој војној управи добро су биле познате из ранијих ратова у Далмацији тешкоће, које се имају да савлађују вођењем рата у овим земљама.

Али и поред тога остало се — у интересу штедње свакако — на мобилизацији XIII-ог корпуса и XVIII-те дивизије.

Тамо, где се у опште показује могућност веће трупе искупити, издржавати их и за битку их развити — на тач-

кама где се стичу путне мреже, а тиме и долинама — у малом броју главних места некултивисане земље, бејаху унапред одређени природни операцијски објекти; ови мораху ако се у опште имађаше очекивати отпор — такође бити и природни центари устанка, до којих се морало продрети под ма каквим било условима.

Зворник на истоку (10.000 становника), Сарајево (50.000) као главно место, Бањалука (20.000) на западу, Мостар (15.000 становника) у Херцеговини, бејаху тачке, којима су операције биле упућене.

Путови ка овим објектима, преко планина, нема сумње, да су врлетни, тешки. Речне су долине главне комуникације и тако аустријска инвазија не могоше се у главном другим путевима користити, него долином Врбаса, Босне и Спрече.

Из ратног дела немачког ђенерал-штаба Фалкнер умесно наводи ове речи:

„При првом развоју једне војске, поред војних долазе у разматрање и многобројни политички и географски обзир. Погрешке у првобитном скупљању и развоју војске у току целог рата једва да се могу поправити.“

Ово начело важи за све ратне прилике, али у планинском рату, изгледа, да је ово још највећма потенцирано!

Први дан марша, 1. августа, код VI. дивизије, чије је операције Фалкнер највећма пропратио, бејаше веома затегнут и мучан.

Да се пређе само 14 км. било је потребно 8—10 часова.

Рђави путови принуђаваху колону да застаје, а због јаке припеке, људска снага често бејаше одвећ исцрпена. Од сунчаног удара умрло је 11 људи.

Нормална подела трупа на маршу морала се напустити. Другог дана марша бригаде су се већ самостално кретале и свакој је била придодата 1 профијантска колона са потребама за 4 дана, једна четвртина санитетских установа и једна мунициона колона.

Тако сада маршираху 3 бригаде у оваком поретку, осигуравајући се свако засебно са свију страна, а по једном путу са растојањем од прилике 1 и по до 3 часа.

Корпусна артилерија и коњица дивизије бејаху на зачељу три ешелона.

Због непогодног времена путови бејаху на много места

искварени. Већ другог дана пионири су имали толико много посла, да је Филиповић одмах послао врло хитну депешу у Беч с молбом, да се техничке трупе појачају.

Међутим настадоше и први судари.

Један ескадрон, који је преко Маглаја, а према Жепчу био у извиђању, у своје повратку бејаше код Маглаја из заседе дочекан и до ноге уништен; само се поједини остаци вратеше ка главнини у околини Добоја.

Са свију страна сада стизаху гласови о разбукталом устанку; из Сарајева дође вест, да је тамо турска управа збачена и да је раније озлоглашени пуштахија Хаџи-Лоја узео сву власт у своје руке.

Маршевна сигурност, предстражарска служба и служба извиђања спадаху сада у најтеже задатке окупационих трупа.

После догађаја са коњицом код Маглаја готово цела служба сигурности припадала је пешадији.

Ешелони бригада на маршу и у биваку бејашу принуђени да се са свих страна осигуравају, отуда настаде велика преоптерећеност трупа.

Бригаде од 16 чета мораху увек имати 4—6 чета на предстражи, да би при застојима у неколико биле осигуране. За време марша догађало се да су са стране одаслата осигурања у 2 чете била у немогућности да што ураде.

После неколико километара марша ова би одељења застала у висини зачеља и враћаху се код главнине ма да нису ништа свршила.

У даљем кретању VI. дивизије преко Добоја бејашу омање борбе код Косне и Маглаја, које имађаху локални значај — готово, може се рећи, оне представљаху рекогносцирање и одбрану од стране устаника.

Још у овим првим омањим борбама могаше се опазити, да противник с добрим војничким погледом изираваше положаје и да је много наклоњен био заузимању планинских висова на боковима аустријских колона ради обухвата.

Интересантно је приметити, како се мало по мало подела трупа код Аустријанаца, према садашњим приликама, морала модифицирати и увек се највећа пажња обраћала на упоредне висове.

После првог искуства, за осигурање са страна, у место

2 чете слати су од 1—2 батаљона, $\frac{1}{2}$ брдске батерије, што је чинило $\frac{1}{2}$ брдске бригаде.

После борбе код Косне и Маглаја, није више било сумње, да је целу земљу обухватио устанак и фелдмаршал Филиповић одмах је телеграфски из Беча тражио, да своју снагу ојача са 1. и 36. дивизијом.

Веза са суседном колоном бејаше потпуно прекинута, телеграфска линија разорена; један ескадрон, који је имао да одржава везу са XX. дивизијом, од Добоја у долини Спрече према Грачаници, с напором је избегао судбу оног ескадрона код Маглаја, и после два дана лутања по планини вратио се је натраг ништа не свршивши.

Корпусна артилерија, која је у маршевној колони у почетку била за првим батаљоном гроа, сада је остављена код 39. бригаде — етапних трупа — и овде у околини Добоја имађаше у току два дана, да са својим коњима потпомогне извлачење профијантске коморе, која својим замореним коњма није могла више савлађивати тешке путове.

Тако је било опште стање, када је фелдмаршал Филиповић 7. августа добио, вест да код Жепче на врло угодном положају стоји око 8.000 устаника са 4 тона.

Деснокрилну аустријску колону — колону пуковника Кинарта, од 2 батаљона и $\frac{1}{2}$ батерије, која је маршевала упоредним висовима — нападе надмоћнији противник и само је с највећим напорима успела да тамо остане.

Тек после самосталног и врло енергичног напада леве колоне Питела, који је с леве обале Босне противу противничког десног крила надирао, борба бејаше завршена у корист Аустријанаца.

У долини бој је био незнатан, на висовима је пало решење.

Тако се после борбе код Жепче, у којој су Аустријанци имали 10 батаљона и 4 батерије, почео употребљавати другачији облик поделе трупа, који је од сада за операције у Босни био типичан.

Сада је упућивана по 1 цела самостална брдска бригада упоредним висовима, за којом је на 5—7 часова доцније ишла долинским путем 3. брдска бригада са резервним установама дивизије.

Фелдмаршал-лајтнант Филиповић, у једном извешћу

пару, дефинитивно се о томе изразио, да ће се имати да бори на висовама, а долине ће служити само као етапни путеви.

Маршевни успеси бејашу сасвим необични; трупе су дневно 10, па и 15 часова маршовале, и од 31. августа до 7. септембра — дакле за 8 дана — ипак једва су прешле простор од 70 км. или око 9 км. на дан.

Немогућност да се веће трупе у долини за борбу развију, непрестана тенденција устаника, да с упоредних висова борбену линију у долини фланкирају, немогућност одржања бочних осигурања на маршу дуж гребена и висова — бејашу непрестано тешкоће у борбама, које се из долина на упоредне висове простираху, те без сумње излази да ће стварно у борбама у планинској земљи решење пасти тамо на врлетима а никако у долињском земљишту....

11. августа са свију страна долажаху значајне вести.

Једним телеграмом из Брода је јављено, да је XX. дивизија 9. и 10. августа код Доње Тузле надмоћнијом снагом потиснута и да остула ка Добоју.

VII. дивизија из Травника јавља, да су у њеној позадини јаке масе устаника на маршу од Новог према Приједору, које вероватно теже к Бањалуци, даље, да од Ливна око 4000 Турака продиру према Јајцу, да пресеку везу VII. дивизије са Бањалуком.

VII. дивизији бејаше испало за руком 5. и 7. августа да код Варцар Вакуфа и Јајца јаке противничке устаничке чете потисне и својим челом достигне Травник.

Од XVIII. дивизије дошла је вест, да је она заузела Мостар.

Ситуација окупационих трупа не бејаше погодна. На истоку и западу позадње везе VII. и VI. дивизије јако су биле угрожене.

Позади фронта VI. дивизије на 60 км. ишао је муфтија од Таслице, од прилике с 14000 устаника и 11 топова, у стопу за потученом XX. дивизијом. Ова је морала напустити своју једину везу код Шамца и оступаше у долину Спрече према Добоју. Ако XX. дивизија не успе, да код Добоја истраје до доласка појачања, тада је главна етапна линија окупационих трупа прекинута.

Али и према другом етапном путу, од Градишке преко

Бањалуке за Травник, наступао је противник у два правца, с једне стране од Новог, од прилике 90 км. иза фронта VII. дивизије, да би посаду Бањалуке, 3. брдску бригаду, од Градишке одсекао, а с друге стране преко Ливна везу између Травника и Бањалуке прекинуо.

У овакој опасности, фелдмаршал-лајтнант Филиповић није имао ближе никакве снаге за парирање противничких намера, до што још имађаше на сувој и речној граници посадних трупа — 71. и 72. пешачку бригаду и растурене батаљоне 39. бригаде.

При томе се противник још бејаше ојачао пред фронтом VI. и VII. дивизије, и Филиповић могаше рачунати, да ће при своме даљем надирању к Сарајеву наићи на још дрскији отпор.

Сада је за врховни штаб настало питање, да ли с погледом на угрожене везе, да се притесни главни операцијски објект Сарајево, или да се са VI. и VII. дивизијом одбраном отклони опасност угроженим тачкама код Бањалуке и Добоја?

Фелдмаршал-лајтнант Филиповић закључи, да се целом снагом неодложно крене к Сарајеву.

Још 11. у вече он је издао свима трупама потребна наређења.

14. августа отпочето је кретање у две колоне преко Високог и Кисељака. На дан 15. био је бој код Какања, 16. борбе код Колатића и Хана Бјелсиовца, 17. код Високог и 19. је после упорне битке противу 30.000 устаника са 40 топова Сарајево заузето.

Тек после подужег гушања по улицама, после очајне борбе по кућама, испало је Аустријанцима за руком, да постану господари овога главног места у земљи.

Потребне су дакле биле двадесетодневне операције у овој тешкој брдовитој земљи да се пређу 180 км. — зашта је урођеницима да пређу понајвише требало 9 дана — што износи дневне маршеве од по 9 км.

XX. дивизија са својих 8 батаљона, 24 топа, једном пионирском четом, од прелаза границе — дакле од 31 јула до 6. септембра, у току 5 недеља — имала је да издржи највећа напрезања.

Одмах првог дана марша увидело се, да ће због те-

шких путева бити врло велика тешкоћа за довоз коморе и топова.

Требало је често 3—4 часа, да поједини делови трена пређу само неколико стотина метара.

Лаки мостови ломљаху се под теретом тешкога трена, тако да је чело колоне, које се у 5 часова изјутра кренуло, тек ноћу у 10 часова стигло у Градачац — употребило је дакле 17 часова за 20 км.

5. августа дошло се до Грачанице, где је дивизија морала да се задржи, да би јој стигли возови.

Простор од Градачаца до Грачанице — 30 км. возови су прешли за 5 дана!

За 7. наређен је наступни марш к Дубосници, и до овог места које је удаљено 18 км. марш је извршен за 14 часова.

Августа 9. отпочет је напад противу Доње Тузле, коју бејаху посели 14 000 устаника са 11 топова.

Са упоредних висова устаници јако фланкираху аустријске трупе и спречаваху им развијање.

Слабо потпомогнути артилеријом, батаљони обновише 9. напад, али бејаху одбивени.

У исто доба устаници, под енергичним муфтијом од Таслице, предузму офанзиву на целом фронту.

У 3 часа изјутра отпочето је повлачење — које са свију страна отежавашу устаничке чете — к Дубосници, и Аустријанци изгубише тога дана 12 официра и 210 војника.

10., 11., 12. и 13. августа противник продужаваше напад тако, да је 14. августа, кад је XX. дивизија, најзад после четири ноћна марша, стигла код Добоја, имала 15 официра и 500 војника мртвих и рањених.

У половини августа ситуација бејаше најтежа. Аустријско војно министарство је до душе наредило мобилизацију још 5 дивизија, означивши 21. август, као први мобилни дан, али ипак до почетка септембра није се могло рачунати на њихову помоћ.

Најближа потпора XX. дивизији бејаху још у мирнодопском стању трупе 71. пешачке бригаде.

Први пешадијски пук ове бригаде први је стигао у помоћ. Августа 14. овај је пук био у заштити код поди-

гнутог ратног моста на Босни и ојачао положај XX. дивизије на десној обали.

И сада отпочеше најжешће борбе 14., 16., 19., 23., 26. августа, а 4., 5. и 6. септембра највећи напади устаника на јако утврђени положај код Добоја.

У 17 битака храбра XX. дивизија укупно је изгубила 50 официра и 1500 војника — дакле 20% своје јачине.

6. септембра најзад стигла је 4. пешачка дивизија, и сада се тек успело, да се уставици опет потисну у долину Спрече према Доњој Тузли.

У ово су доба и на другим угроженим тачкама пристигла појачања, тако, да је у половини септембра на целом ратишту опет продузета офанзива.

Противу језгра устаничког, Зворника, наступаху са Саве. истим путем којим је пре месец дана ишла XX. дивизија, две потпуне дивизије, затим од Добоја остале две дивизије тако да овде бејаху у покрету четири дивизије.

Према Бихаћу и Новом стајаху три дивизије.

Према Ливну бејаху спремне за операције две дивизије а јужно пак од Сарајева према Сенковићу пет дивизија.

О упорним борбама које настадоше у даљим операцијама противу Новог и Бихаћа, противу Зворника и на југ према Вишеграду, специјално код Сенковића, о опсађивању утврђених места и замкова — кула, због којих су се делом морали довести и опсадни топови, Фалкнер, због ограниченог времена свога предавања, није могао више говорити.

Почетком октобра већ је изведено потпуно разоружање целе земље.

Ако се упореди снага Аустријанаца, којом они располагаху у половини септембра са оном коју су имали у почетку окупације, онда излази да је било:

Крајем јула :

4 дивизије = 72000 људи, 13.000 коња, 112 топова.

У половини септембра :

14 дивизија = 262.000 људи, 110.000 коња, 300 топова, 30.000 возова, 5000 стоке за пренос потреба.

Целокупан губитак Аустријанаца за време шестонедељних операција у 68 бораба износи 178 официра и 5000 људи. У завршној речи Фалкнер између осталог вели :

„Изгледа ми да вештина и начин на који устаници браћаху своју брдовиту земљу може служити за углед“.

„Подизање аустријске борбене снаге крајем септембра, може нам даље дати слику, колика је маса војске потребна, да се позадње везе одрже безусловно слободне, у овако протегнутом пределу за вођење операција, који је устанком обузет.“

